

Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolini Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije

Tkalčec, Tatjana

Source / Izvornik: **Cris : Časopis Povijesnog društva Križevci, 2017, 19, 15 - 33**

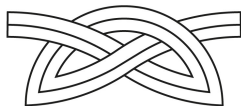
Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:291:500957>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

INSTITUT ZA
ARHEOLOGIJU

Repository / Repozitorij:

[RIARH - Repository of the Institute of archaeology](#)

Karnosrednjovjekovna gradišta u široj okolini Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije

TATJANA TKALČEC

Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja
HR – 10000 Zagreb
tatjana.tkalcec@iarh.hr

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljeno/Received: 12.12.2017.
Prihvaćeno/Accepted: 20.12.2017.

U članku se obrađuju u stručnoj literaturi manje poznati lokaliteti tipa gradište u križevačkome kraju, uz tokove potoka Gliboki i rijeke Glogovnice. Daje se prikaz problematike tipologije i terminologije, kao i datacije ove vrste arheoloških nalazišta, te se zasebno sagledava svaki obrađivani lokalitet u kontekstu dostupnih povijesnih izvora. Poneki lokaliteti do sad nisu bili poznati, a za druge se nastoji prokomentirati njihova funkcija kao utvrđeno sjedište posjeda plemića iz razvijenog ili kasnog srednjeg vijeka.

Gljučne riječi: gradišta, srednjovjekovno plemstvo, Rasinja – Opoj grad, Prkos – Gradina, Veliki Poganac – Gradina, Veliki Poganac – Šanac, Osijek Vojakovački – Mihalj, Donja Glogovnica, Cubinec – Gradina, 13.–15. stoljeće

1. Uvod

U široj okolini Križevaca, nekoć središta velike srednjovjekovne Križevačke županije koja je činila okosnicu tzv. *Regnum Sclavoniae*, uz učestalo spominjane gradove (burgove) Veliki i Mali Kalnik, nalazi se nekoliko manjih utvrda od kojih većini nisu poznati njihovi nazivi u povijesnim izvorima. Poneka od tih gradišta do sad nisu bila poznata niti arheološkoj struci. S obzirom na to izostala je i njihova obrada u stručnoj povijesnoj literaturi. Cilj ovog rada jest predstaviti arheološke spoznaje, temeljene na terenskim obilascima i dokumentiranju oblikovnih značajki tih lokaliteta te ih pokušati povezati sa srednjovjekovnim posjedima i mogućim vlasnicima, odnosno plemićima koji su, prema objavljenim povijesnim izvorima, u tom prostoru imali svoje posjede.

Ostatci tih utvrda očituju se u prostoru kao nizinska ili visinska gradišta, istaknutog središnjeg uzvišenja, okružena obrambenim sustavom, odnosno opkopom i zemljanim bedemom (a ponekad mogu biti okružena i sustavom opkopa i bedema).

Lokaliteti koji se ovdje predstavljaju izabrani su nezavazano uz suvremene administrativno-geografske podjele, odnosno obrađuju se lokaliteti tipa gradišta i izvan današnjih općinskih granica Grada Križevaca, a koji su u

srednjem vijeku, dakako, gravitirali *Crisu*, središtu moćne Križevačke županije. Riječ je o šest lokaliteta koji imaju morfološke značajke gradišta: na sjeveroistočnome dijelu promatranog područja, uz potok Gliboki, to su Rasinja–Opoj grad, Prkos–Gradina, Veliki Poganac–Šanac i Veliki Poganac–Gradina, zatim sjeverno od Križevaca, uz gornji tok Glogovnice dva lokaliteta – Osijek Vojakovački–Mihalj i utvrda oko crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Donjoj Glogovnici. Prkos–Gradina se ovom prigodom prvi puta objavljuje, dok su ostala gradišta više ili manje spomenuta u stručnoj literaturi, no nerijetko nisu iznijeti detaljni opisi očuvanih ostataka. Ujedno se donose podatci i o novootkrivenom lokalitetu Cubinec–Gradina uz srednji tok Glogovnice koji pak nema sve elemente gradišta, nedostaje mu bedem, a jarak je vrlo nenaglašen.

2. Općenito o terminologiji i dataciji gradišta

Termin *gradište* za ovu vrstu srednjovjekovnih lokaliteta, (za razliku od termina *gradina* za prapovijesne lokalitete), prvi je u hrvatskoj stručnoj arheološkoj literaturi uveo Zdenko Vinski, s time da im je pretpostavio dataciju

u rani srednji vijek po uzoru na niz zapadnoslavenskih gradišta tada istraživanih diljem Srednje Europe. Poduzeo je i prva arheološka istraživanja dvaju gradišta u Hrvatskoj – u Svetom Petru Ludbreškom te u Mrsunjskom Lugu kod Slavenskog Broda – koja je datirao u razdoblje vladavine Arpadovića, odnosno od 10. (11.) do 13. stoljeća (Vinski 1949; Vinski, Vinski Gasparini 1950). U povijesnoj literaturi, i prije Vinskijevog zanimanja za gradišta, uvriježilo se mišljenje kako je sjeverna Hrvatska bila napučena utvrdama protiv Mađara te je još sredinom 1940-ih termin *gradište* bio rezerviran za ranosrednjovjekovne lokalitete, za koje se držalo da su pripadali slavenskim i hrvatskim plemenima, te da su činili sistem ranosrednjovjekovnog utvrđivanja protiv Mađara (Pavičić 1940: 1–3). Toj su teoriji uglavnom bili skloni autori sredine prošlog stoljeća, međutim već tada se dopustilo njihovo široko datiranje do u kasni srednji vijek (Horvat 1954: 104–106; Pribaković 1956). Kasnija arheološka istraživanja provedena tijekom druge polovine 20. stoljeća pokazala su isključivo kasniju dataciju ove vrste arheoloških lokaliteta pa se te lokalitete započelo zvati „kasnosrednjovjekovnim gradištima” (Iveković 1968; Bobovec 1994; Jakovljević, Tkalčec 2004; Sekelj Ivančan, Tkalčec 2002; 2004; Tkalčec 2005; 2011; 2012; Tkalčec, Jakovljević 2003; Tkalčec, Sekelj Ivančan 2005), a takva je terminologija ostala i do današnjih dana te se razlikuju ranosrednjovjekovna i kasnosrednjovjekovna gradišta. Usporedno se u pojedinoj povijesnoj literaturi koristio i termin *gradina*, koji je u arheološkoj dosljedno ostao rezerviran za prapovijesne lokalitete (Lovrenčević 1985; 1990). Kasnije, uz termin *gradište*, razmotren je u domaćoj arheološkoj akademskoj zajednici i termin *mota* za ovu vrstu lokaliteta (Tkalčec 2008: 95–96) te je procijenjen kao možda čak primjereniji termin od gradišta (Krpmotić, Janeš, Sekulić 2017: 17). Naime, u zapadnoeuropskoj i zapadnosrednjoeuropskoj stručnoj literaturi (a to je kasnije prihvaćeno i u ponekim stručnim i znanstvenim radovima istočne srednjoeuropske literature) manje utvrde, kružnih tlocrta, nasipanih humaka, okruženih jarkom (ispunjenim vodom ukoliko je nizinska, ili suhim jarkom kod visinskih lokaliteta), ograđenih palisadom a sporadično i bedenom, ponekad i s podgrađima, poznate su pod terminom *motta* ili *motte*. Termin je preuzet iz francuskog *Château à motte* (utvrda na zemljanom nasipu), odnosno latinskome *mota* (Hinz 1981: 11–12). Prema R. Kunzeu *mota* je kružni brežuljak visine 5–12 m na kojem je podignuta kuća ili stambena kula (*Wohnturm*) od drveta ili kamena. Predstavlja oblik burga nastalog u 11. stoljeću, a kojem, u pravilu, pripada još jedan gospodarski burg koji nije povišen. Termin dolazi vjerojatno od kraćenja latinskog izraza *terra mota* („pomaknuta zemlja”), dakle umjetno načinjen brežuljak, a u stručnoj terminologiji se ustvari taj pojam odnosi ne samo na umjetno nasipan brežuljak nego ujedno i na građevinu podignutu na njemu. Prema Kunzeovome mišljenju pravilnije bi bilo upotrijebiti termin *Mottenburg*

ili *Turmhügelburg* umjesto *Motte*, odnosno *mota* (Kunze 1998: 45). Općenito se smatra da su mote nastale u sjevernoj Francuskoj već u drugoj polovini 10. st. Uskoro, u 11. stoljeću, taj se tip lokaliteta širi, pa se tako normanskim osvajanjima nakon 1066. godine mote pojavljuju i u Engleskoj. Istodobno, u 11. st., mote nastaju i na zapadu Srednje Europe na području Rajne (Hinz 1981: 65; Heine 1998: 148–149; Böhme 2000: 699).¹ Dok u 12. i 13. stoljeću njihov broj u Francuskoj i Engleskoj počinje opadati, u istočnoj i južnoj Europi započinje vrijeme njihova cvata i tek tada dolazi do širenja i na područje sjeverne Europe, odnosno Skandinavije (Hinz 1981: 65–66; Fehring 2004: 156–157). U inozemnoj arheološkoj literaturi intenzivno se proučava rasprostranjenost mota i sličnih utvrđenih lokaliteta, dakle i gradišta, za koja je zaključeno da su bili centralno-upravna i administrativna sjedišta ministarstava i lokalnog plemstva. Gledano s aspekta zapadnoeuropskog prostora, njihovo širenje u razvijenom srednjem vijeku u istočnu i južnu Srednju Europu promatra se kao odraz na istok usmjerene kolonizacijske politike, a razlika u kasnijoj pojavi ovog procesa na istočnim prostorima spram zapadnih u vezi je s procesima feudalizacije koji su bili drugačijeg karaktera i ranije započeli u zemljama srednjovjekovne Srednje Europe (Gutjahr, Tiefengraber 2003: 17).

Vežano uz termin *mota*, koji unutar sebe sadrži bitnu odrednicu – „nasip”, u inozemnoj se literaturi provlači i pitanje je li ispravno *a priori*, dakle bez provedenih arheoloških iskopavanja, smatrati da svaki ovakav lokalitet ima nasipano središnje uzvišenje. Naime, u nekim je slučajevima humak mogao biti oblikovan bez nasipavanja prirodno povišene konfiguracije terena, međutim ukoliko je riječ o lokalitetu koji odgovara konceptu mote i dalje se koristi taj termin (Hinz 1981: 24, 60; Gutjahr, Tiefengraber 2003: 16). Valja, dakako, napomenuti kako inozemni autori slavenskog govornog područja ponekad preuzimaju termin *motta* ili *motte*, međutim u mnogim slučajevima koriste domaću terminologiju, već kako je uspostavljena u pojedinim zemljama, (pokušavajući je uglavnom tek u prijevodima svojih rasprava približiti inozemnom čitateljstvu korištenjem termina „mota”) ili pak, u kastelološkim radovima u kojima se vode rasprave o funkciji i terminologiji određenog tipa utvrđenog lokaliteta, predlažu i nove termine, međutim na ovome mjestu ne možemo ulaziti u prikaz te problematike.

Zbog jedne istaknute razlike u morfološkim značajkama između zapadnoeuropskih mota i naših gradišta, sklona sam i dalje koristiti hrvatski termin *gradište*, pri

1 Za područje Engleske preporučamo opširnu studiju N. Phillipsa u kojoj se daju zanimljiva razmatranja o datacijama mota na širem prostoru Walesa i zapadne Engleske s aspekta razlika u visini samih središnjih humaka, zatim razmatranja o načinima gradnje, unutrašnjem ustrojstvu i funkciji mota (Phillips 2006).

čemu bi se taj termin odnosio na čitavo srednjovjekovlje, a točnu dataciju valja zasebno istaknuti. Riječ je u činjenici da se zapadnoeuropske mote sastoje uglavnom od kružnog humka okruženog jarkom, te da zemljani bedem nije toliko učestao kao u slučaju naših gradišta. Dapače, uglavnom se ograđuju samo drvenim palisadama, ponekad i kamenim zidom. Takvih je lokaliteta na našem području veoma malo, odnosno gotovo sva gradišta na prostoru sjeverne Hrvatske okružena su kako jarkom tako i zemljanim bedemom (ili sustavom jaraka i bedema), kako nizinska, tako i visinska. Ona sporadična koja nemaju bedem, nerijetko već imaju središnje uzvišenje četvrtastog a ne kružnog tlocrta i datiraju u sam kraj kasnog srednjeg vijeka pa i u početke novog vijeka.²

Ono što je još osobito važno primijetiti jest to da ni za jedno gradište na našem prostoru arheološkom metodom nije dokazana datacija u rani srednji vijek. Naime, nakon istraživanja Zdenka Vinskoga sredinom prošlog stoljeća i njegove datacije spomenutih dvaju gradišta u razdoblje izmaka ranog i u razvijeni srednji vijek, sva kasnije poduzeta arheološka iskopavanja niza drugih gradišta nisu dala potvrdu datacije u rani srednji vijek. Dapače, revizija materijala iz Vinskijevog iskopavanja Mursunjskog luga također ukazuje na kasniju dataciju, izuzev pojave jedine ranosrednjovjekovne naušnice iz tih istraživanja. Međutim, očekivani popratni nalazi koji bi trebali biti mnogobrojni na ranosrednjovjekovnome gradištu – nalazi ulomaka keramičkih posuda u potpunosti su izostali te se svi nalazi mogu datirati u razdoblje od 13. do 15. stoljeća. Nalazi iz Vinskijevog iskopavanja gradišta u Svetom Petru Ludbreškom su zagubljeni, no u objavljenome članku prikazan keramički materijal također ne može pripadati ranom srednjem vijeku, već kasnome.³ Stoga ističemo

kako arheologija, do sada, na prostoru sjeverne Hrvatske nije potvrdila postojanje gradišta koja datiraju prije razvijenog srednjeg vijeka, odnosno prije 12./13. stoljeća.⁴ Brojni lokaliteti tog tipa na području nizinske Hrvatske ustvari potječu, dakle, iz razvijenog te kasnog srednjeg vijeka, a uklapaju se u sliku manjih utvrda diljem Europe, povezanim s afirmacijom feudalnog društvenog uređenja te određenim aspektima kolonizacijskih procesa koji su zahvatili istočnu Srednju i Južnu Europu kasnije (i na drugačiji način) nego Zapadnu Europu.

U tu sliku utvrđenih feudalnih sjedišta iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka uklapaju se i gradišta na širem križevačkom području, koja se predstavljaju u ovome radu.

3. Gradišta uz tok potoka Gliboki

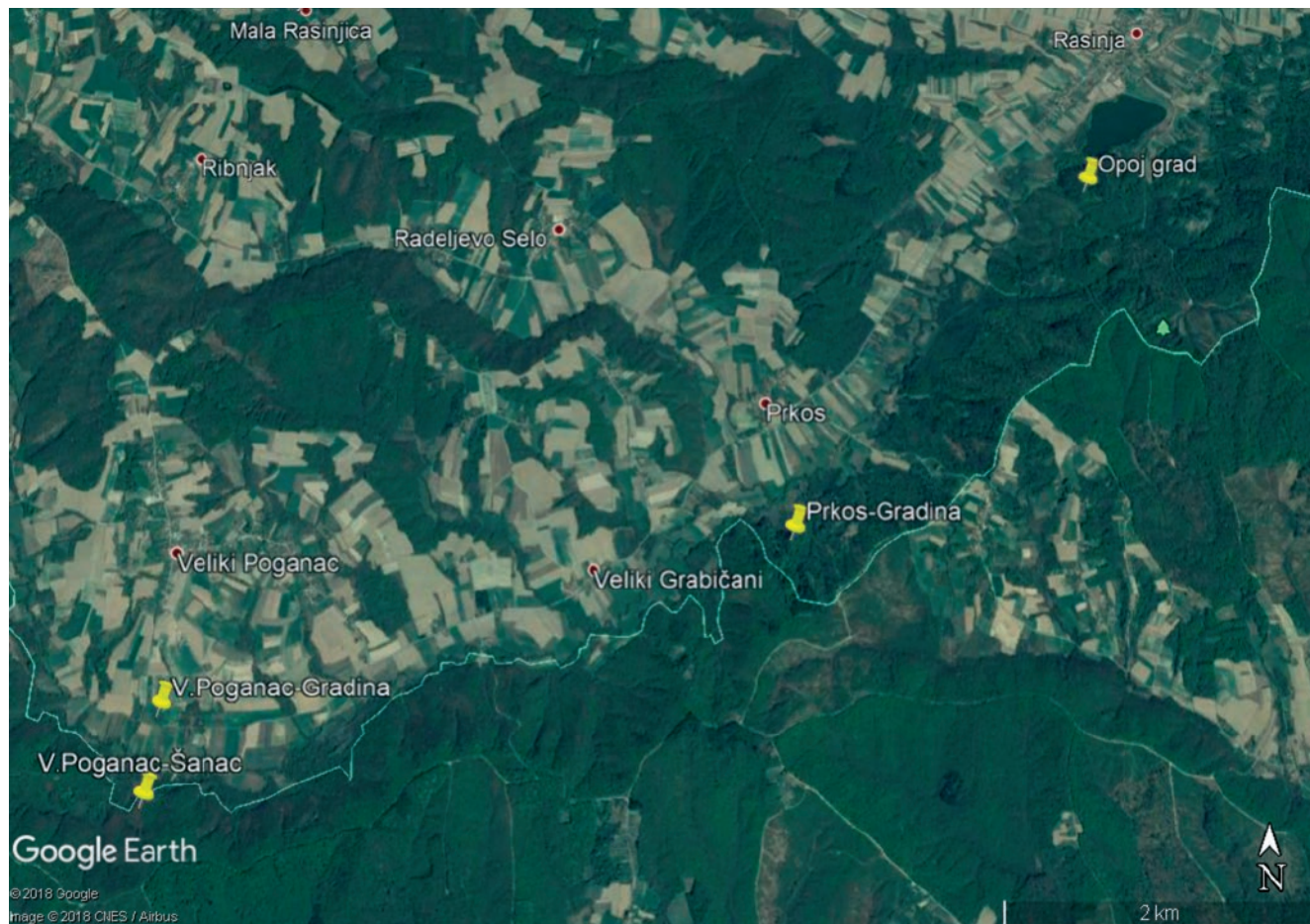
U slikovitom krajoliku istočnog dijela Kalničkog prigorja teče potok Gliboki čija se udolina prema istoku otvara prema prostranoj podravskoj ravnici te stoga predstavlja prirodnu komunikaciju pogodnu za naseljavanje u svim razdobljima ljudske povijesti, a ujedno i područje pogodno za podizanje utvrđenih lokaliteta koji su mogli kontrolirati cestovne pravce. Sjeverni, povišeni i blago valoviti teren pogodan je za osnivanje naselja zbog blizine pitke vode i brježuljkastog no pitomog krajolika, dok je južno pobrđe pružalo čovjeku u nemirnim vremenima mogućnost sklanjanja u nepristupačnijem i prirodno zaštićenom krajoliku. Na zapadu ovu mikroregiju zatvaraju dominantni brjegovi kalničkog prigorja s rijetkim uskim dolinama i prijevojima koji su omogućivali komunikaciju s krajevima sjeverno od kalničkog masiva. Pretpostavka o cestovnom pravcu koji je od Rasinje na istoku pa dolinom korita potoka Gliboki prema zapadu, pored Apatovca i

2 Detaljna analiza provedena je na 91 gradištu na području sjeverne Hrvatske i obrađena u magistarskome radu Tkalčec 2004. U toj analizi korištene su sve arheološke metode, od arheoloških iskopavanja, preko terenskih pregleda, analize toponima, topografskih karata, zračnih fotografija i ankete lokalnog stanovništva, kao i dostupni povijesni izvori. Gradišta su proučena s obzirom na njihov smještaj u prostoru, zatim s obzirom na njihove morfološke oblike, organizaciju fortifikacijskog sistema, tipološko-kronološku analizu pokretnih nalaza, sagledan je njihov odnos s prometnim komunikacijama, selima (i crkvama), sagledan je međusobni odnos eventualne blizine dvaju gradišta te blizine s ranosrednjovjekovnim nalazištima. Gdje je bilo moguće (kod onih koja su arheološki istraživana) promatralo se unutrašnje ustrojstvo i funkcija tih utvrda. Dijelovi su predstavljeni inozemnome čitateljstvu u još neobjavljenome radu: Tkalčec, T., Small feudal residences in North-Western Croatia, *Castrum Bene* 13, Burg und Dokumentation, 12.–16. Juni 2013, Krems an der Donau (u tisku).

3 Usporediti fotografiju keramičkih nalaza sa Sv. Petra Ludbreškog na Tabli II, bez paginacije u Vinski 1949. Dr. Z. Vinski nalaze potpisuje „Fragmenti slavenske gradišne keramike”. Pod takvim

izrazom bi se podrazumijevala ranosrednjovjekovna keramika iz tzv. gradišnih razdoblja, odnosno zaključno s 11. stoljećem, što ovdje nikako nije slučaj. Slika prikazuje nalaze koje valja datirati najranije od 14. pa do 16. stoljeća.

4 S tim u vezi valja upozoriti i na to da su ranosrednjovjekovna gradišta Zapadnih Slavena uglavnom ogromnih površina, iz njih se nerijetko razvijaju sami gradovi u svojim daljnjim razvojnim procesima (npr. Nitra, Prag, Krakow itd.) te da je tek manji broj ranosrednjovjekovnih gradišta ovako malih površina kakve su uobičajene na hrvatskim (kasnosrednjovjekovnim!) gradištima, u prosjeku oko 50 m promjera središnjeg uzvišenja. Stoga, bez obzira na to što je eminentni hrvatski arheolog dr. Zdenko Vinski naša gradišta malog promjera opredijelio u rani srednji vijek (dr. Vinski je bio vrsni znalac svih aspekata ranog srednjeg vijeka, međutim u njegovo vrijeme hrvatska arheološka znanost nije raspolagala s dostatnim poznavanjem tipologije kasnosrednjovjekovne arheološke građe, osobito keramičke te je zbog toga vjerojatno došlo do pogrešne datacije), za sada nema osnove za primijeniti takav model datiranja na osnovi morfoloških oblika lokaliteta.

Sl. 1 Položaj gradišta uz tok potoka Gliboki (na GoogleEarth kartu ucrtala T. Tkalčec)

Fig. 1 Location of small fortifications of gradište type along the Gliboki Stream (drawn into a GoogleEarth map by T. Tkalčec)

dalje prema selu Glogovnici tekao tijekom srednjeg vijeka prisutna je već dugo u stručnoj arheološkoj literaturi (Demo 1984: 337), a pretpostavlja se da je ustvari počivao na još starijoj antičkoj komunikaciji (Marković 2002: 421). O važnosti tog pravca tijekom srednjeg vijeka svjedoče čak četiri utvrde tipa gradište (Slika 1).⁵ Uz tu cestovnu komunikaciju svakako su na njenome zapadnome dijelu sjevernim odvojcima morali biti povezani i lokaliteti Apatovec–Gradec i Osijek Vojakovački–Mihalj.

5 Peta utvrda nalazila se u samoj Rasinji, nešto sjeverno od samog središta sela. Lokalitet je poznat pod nazivom Takačev brijeg, a navodi se da je jedna kula utvrde bila vidljiva još tridesetih godina 20. stoljeća (Marković 2002: 421). Rasinja je bila važno srednjovjekovno mjesto koje se često spominje u povijesnim izvorima i oko kojeg se razvilo zasebno vlastelinstvo (Feletar 1989: 50–51; Pavleš 2013: 60–83). Lokacija je rekognoscirana 2011. godine te su tom prigodom na povišenome, trapezoidnome platou, ispod kojeg se nalazi još jedna niža terasa, kao i na padinama zamijećeni površinski nalazi keramike i opeke. Lokalitet, čini se, ne pripada utvdama tipa gradište, nema jasnih tragova bedema i jaraka (iako i to nije isključeno jer zbog zaraslosti žbunjem i raslinjem na nekim dijelovima nije bio moguć dobar pregled terena) te se u ovome radu ne obrađuje.

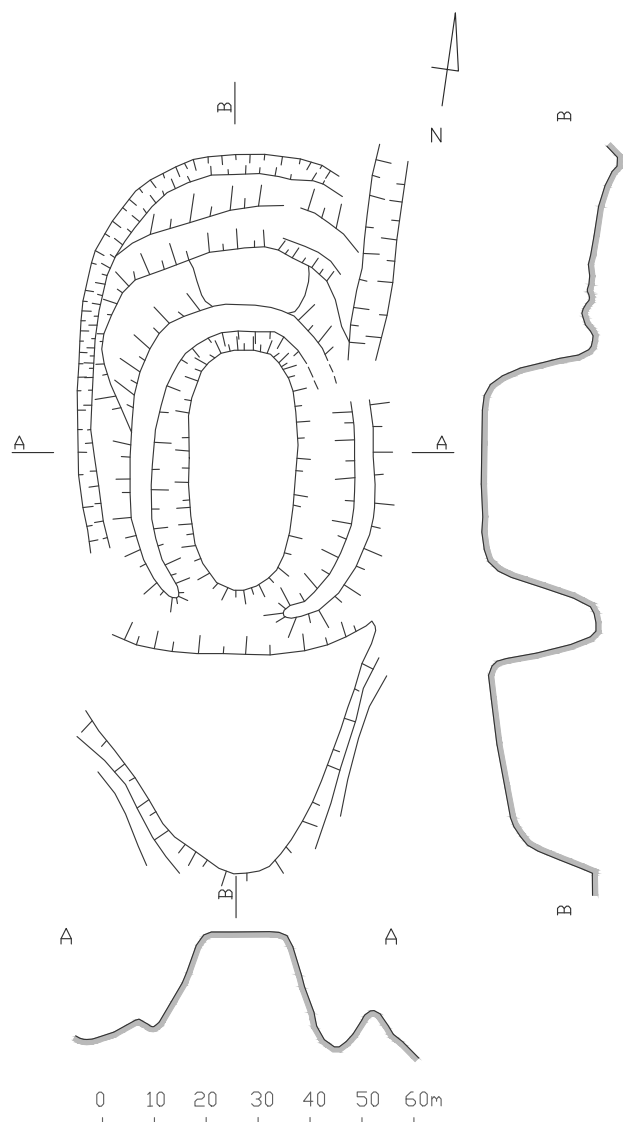
3.1. Rasinja – Opoj grad

Lokalitet se nalazi južno od sela Rasinje i potoka Gliboki, na istaknutoj točki brda Budim, na visini od 200 m n/m.⁶ S lokaliteta se pruža dobar pregled na dolinu Glibokoga, dok je s južne strane položaj štićen brdovitim pejzažom. Znakoviti toponimi (Opoj grad i Budim te prema sjeveru Podopoj) ukazuju na obrambeno-rezidencijalni karakter lokaliteta koji je prema sjevernoj dolini mogao imati i naselje u podgrađu.

Oblikom i položajem Opoj grad pripada modificiranom tipu dvojnih visinskih gradišta. Gradište se sastoji od sjevernog glavnog dijela ovalnog oblika, izduženog prema dolini Glibokog (55 × 20 m) i južnog trokutastog dijela (Slika 2, 3).⁷ Sjeverno, glavno uzvišenje opkoljeno je jarkom i bedemom sa svih strana izuzev sa same južne

6 Podaci o apsolutnim geografskim koordinatama svih nalazišta dostupni su u Institutu za arheologiju.

7 Iako južno uzvišenje ima trokutasti tlocrt, ne bismo se složili s nekim opisima lokaliteta u kojima se navodi da je „grad imao oblik nepravilnoga troukta, u čijim kutovima su se nalazile obrambene kule” (Feletar 1989: 50).

Sl. 2 Rasinja-Opoj grad, tlocrt i presjeci (crtež: T. Tkalčec)
 Fig. 2 Rasinja – Opoj-grad, layout and cross-sections
 (drawing: T. Tkalčec)

gdje se bedem gubi u udolini prema južnome trokutastome uzvišenju. Čini se ustvari da su postojala dva bedema s time da se prvi bedem uočava jasno sa zapadne i sjeverne strane te se sjeveroistočno od glavnog uzvišenja gubi. Bedem podignut na toj zapadnoj strani možda bi se nadovezao na ostatke još jednog bedema koji je uočen dalje na sjeveroistoku, tik zapadno uz duboku prirodnu usjeklinu koja se na tome dijelu pruža u smjeru jug-sjever.⁸ Spomenuti drugi bedem na sjevernoj strani se zaravnava u plato. Još dalje na sjever uočljiv je jarak koji okružuje taj očuvani dio bedema i zaravnatoga platoa, a

8 L. Dobronić spominje šumski izvor sjeveroistočno od grada, pa je za pretpostaviti da je usjeklina nastala uslijed djelovanja tog izvora (Dobronić 1984: 44).

očuvan je kružno oko čitavog glavnog uzvišenja i na zapadnoj strani, opkolivši na taj način zapadni (prvi) bedem s vanjske strane. I između prvog i drugog bedema na sjevernoj je strani zasebno izdvojen još jedan veći zaravnati plato. Bedem s istočne strane u toj dispoziciji bi možda predstavljao drugi bedem, dok je prvi na potezu prema glavnom uzvišenju ustvari ovdje izostao. Spomenuta uzvišenja glavne utvrde – sjeverno izduženo ovalno uzvišenje i južno trokutasto – prirodni su brežuljci koji su prilagođeni obrambenim (i rezidencijskim) potrebama. Bedem(i) oko glavnog uzvišenja vrlo su niski (3–5 m), dok gradište (glavna utvrda) doseže visinu oko 25–30 m, (procjena mjerenja od samog podnožja). Južno trokutasto uzvišenje nešto je niže od sjeverne glavne utvrde. U dužini od oko 35–40 m izdužuje se prema jugu gdje ga duboki jarak dijeli s daljnjim prirodnim brijegovima koji zamjetno nadvisuju i trokutasto uzvišenje i samu glavnu utvrdu. Iako južno trokutasto uzvišenje nije okruženo umjetnim jarkom i bedemom, zasigurno je činilo dio kompleksa gradišta. Na njemu su mogli biti popratni sadržaji glavnoj, bolje branjenoj rezidenciji na sjevernome uzvišenju. Uvrstili smo ga, stoga, u modificirani tip dvojnog gradišta.⁹ Opis i skicu lokaliteta donijela je i L. Dobronić, kojom prigodom nisu bili zamijećeni netom opisani detalji u vezi fortifikacijskog sustava bedemima, ali ona donosi zanimljiv podatak o postojanju zida od kamena i opeke na sjevernom dijelu lokaliteta, odnosno glavne utvrde (Dobronić 1984: 43; sl. na str. 108). U našim obilascima u središnjem dijelu glavne utvrde zamijetili smo iskapanu „sondu” koja je otkrila dio zida građenog od same opeke. Naokolo je također bilo nešto nalaza opeke, različitih dimenzija, no spomenuti zid građen od kamena i opeke nije zamijećen.¹⁰

Već D. Csánki u svome djelu razmatra grad Opoj i kaže da mu se posjed prostirao na dva sela te da su u 13. st. tu bili Opojevići (Csánki 1893: 12). Oni, kao i

9 Autorica je gradište prvi puta obišla 2003. godine s dr. sc. Tajanom Sekelj Ivančan. Na teren nas je vodio Ivan Zvijerac. Tom prigodom je načinjena skica lokaliteta (Tkalčec 2004: 327, sl. 115), međutim kako je crtež bio nepotpun, lokalitet su iznova 2011. godine obišli Ivan Zvijerac, Nikolina Antičić i Tatjana Tkalčec te je crtež koji se ovdje objavljuje dopunjen novim podacima. U međuvremenu je u publikaciji R. Pavleša (2013: 65, sl. 7) tiskana moja spomenuta nepotpuna skica te sam autoru, koji me je zamolio za odobrenje korištenja raznih materijala iz magistarskog rada, kao i čitateljstvu, dužna ispriku zbog nepotpunih podataka na toj slici.

10 Uz obične opeke, bilo je i dosta nalaza prepeke ili klinkera. Tri su opeke očuvane u cjelini – dimenzije: 29,5 × 14 × 6,7 cm; 24,1 × 11,2 × 5,8 cm i 24,5 × 9,2 × 5,2 cm. Ostalim ulomcima mogle su se izmjeriti samo debljine te eventualno širine: ? × 11,5 × 7,5 cm, ? × 10,3 × 6,3 cm; ? × ? × 6 cm, ? × ? × 7,8 cm. Pronađen je i ulomak prepeke koja je s jedne strane sredinom bila zadebljana, a s druge strane su na njoj očuvani ostatci vezivne žbuke: dim. ? × 15,5 × 8 (7,3) cm. Uočljivo je da je riječ o različitim formatima opeke.

Sl. 3 Rasinja-Opoj grad, pogled na glavno uzvišenje s južnoga (foto: T. Tkalčec, 2003.)

Fig. 3 Rasinja – Opoj-grad, view of the central elevation from the southern one (photo: T. Tkalčec, 2003)

Bočkaji, potječu iz roda Gut-Keled (Csánki 1893: 126). Bösendorfer prenosi Csánkijeve podatke i ustvari ne ubicira jasno Opoj grad nedaleko Rasinje, već navodi kako utvrda *Opoj s dva sela (Castrum Apaywara 1450.)* možda odgovara Apatovcu, koji je početkom 14. stoljeća pripadao, kako navodi, *jirlejskoj prepoštiji* u Zalaškoj županiji, s time da ističe kako nema dvojbe da su se u tom kraju protezali i posjedi bana Opoja u 13. stoljeću (Bösendorfer 1994: 71). Đ. Szabi je već bila poznata pozicija lokaliteta na samome brdu Budim gdje se, kako kaže, vide *slabi tragovi grada Opoja (ili Apaja)* te napominje da je oko 1326. ban Opoj poklonio svoj grad templarima (Szabo 1920: 91–93), pri čemu se svakako potkrala pogreška jer je riječ mogla biti o 1236. godini. Szabo se vjerojatno oslanja na podatak B. A. Krčelića koji kaže da je ban Opoj 1236. godine sagradio grad Opoj, a kasnije ga darovao templarima. L. Dobronić, spomenuvši ovaj jedini Krčelićev podatak o vezi Opoj grada i templara, pronalazi i neke neizravne povijesne izvore koji bi mogli ići u prilog takvoj tezi, a rušenje grada povezuje s 1532. godinom kada se vojska sultana Sulejmana kroz ove krajeve vraćala sa svog ratnog pohoda na Kiseg (Dobronić 2002: 104–105). Iako se Opoj grad učestalo spominje u više povijesnih radova, tek je R. Pavleš donio detaljniji prikaz o tome kada se utvrda izrijeком spominje u povijesnim izvorima, a to je od 1346. do 1450. godine i to pod nazivima *Apaykeresztur* ili *Apaywara* (Pavleš 2013: 63). Isti autor ne sumnja da je ban Opoj dao podići utvrdu, no otvara pitanje vremena njenog napuštanja za koje smatra da je moglo biti i prije 1532. godine jer se u toj ispravi sultan hvali kako je zauzeo utvrdu Herbortiju te je čudno da se ne bi pohvalio da je zauzeo i važniji i zacijelo bogatiji rasinjski grad (Pavleš 2013: 63).

Određene graditeljske značajke ovaj visinski lokalitet koji odgovara gradištima (zemljani bedemi!) mogu uvrstiti i u utvrde koje su mogle nastati na prijelazu iz

12. u 13. stoljeće, a one se gotovo nikada ne spominju u očuvanim povijesnim izvorima. Čak i za burgove kojima je dokazan početak funkcioniranja u razvijenom srednjem vijeku, uglavnom nemamo očuvane i poznate pisane izvore u kojima se izrijeком spominju kao *castra*, odnosno *castrum* prije 14. stoljeća. Opoj je kasnije, dakako, mogao preuzeti i punu funkciju jednoga burga. Napomenut ćemo da i sam burg Medvedgrad u svome podnožju ima zemljani bedem, što je neobično za jedan takav visinski burg, a moglo bi ukazivati na stariju dataciju (ili, dakako, može ukazivati i na to da je samo gradilište bedemom šticieno tijekom izgradnje, tj. prije nego što je utvrda na vrhu, sa svim potrebnim obrambenim elementima, mogla ispunjavati svoju pravu funkciju, a među kojima jedan takav niski bedem u podnožju i ne bi bio potreban). Time bi se Opoj grad u svojoj prvoj fazi možda mogao opredijeliti u tzv. „prijelazni tip burgova”. U inozemnoj je literaturi, naime, postavljena teorija o burgovima *prijelaznog tipa*, koji se odnosi na burgove s kraja 12. i početka 13. stoljeća, a koji uz značajke novonastalog tipa kamenog burga imaju i neka obilježja burgova starije graditeljske tradicije. Veliki zagovaratelj te teze o postojanju burgova čiji je oblik nastao pod utjecajem starije tradicije fortifikacija – slavenskih gradišta jeste Tomáš Durdík. Prema njemu su to burgovi koji imaju bedem (utjecaj starijih gradišta), a unutra imaju zidanu arhitekturu (to je utjecaj burgova visokog srednjeg vijeka), a tipični su za raniji horizont kraljevskih burgova, dakle za 12. stoljeće (Durdík 1991: 72). Valja svakako spomenuti da teorija o tzv. prijelaznom tipu burgova nije općeprihvaćena, te da mnogi autori izrijeком ističu kako su novije analize i revizije burgova „prijelaznog tipa” donijele spoznaje da ovaj tip burgova sa svojim navodno tipičnim fortifikacijama od zemlje i kamena nije bio dobro definiran te da se ne može podupirati teorija o kontinuitetu (ranosrednjovjekovne) graditeljske tradicije tijekom 12. stoljeća (Laval, Razím 2006: 196–197).

U ovome slučaju niti ne dovodimo u pitanje mogućnost datacije u rani srednji vijek,¹¹ već ističemo tezu početka izgradnje Opoj grada u razvijenom srednjem vijeku. Takav početak izgradnje poklapa se i s vremenom bana Opoja (1235.–1238.), odnosno moguće i koje desetljeće ranije. Postavlja se pitanje je li u prvoj fazi na gradištu stajala drvena utvrda i potječe li zemljani bedem upravo iz te prvotne faze lokaliteta. Poneki manji formati opeka pronađeni na Opoj gradu ukazivali bi na stariju gradnju (no opet

11 Valja istaknuti da u *Registru arheoloških nalaza i nalazišta* navedena datacija 8.–10. stoljeće ne može biti točna (Registar 1997: 190, br. 691). Kao literatura citira se rad Z. Markovića u kojem, međutim, nema spomena Opoj gradu niti njegovoj dataciji (Marković 1993: 27), stoga je očigledno došlo do neke greške.

šire u 13. stoljeće), međutim nalazi opeka nisu uniformnih formata te potvrđuju i korištenje i u kasnijim vremenima.

U Hrvatskoj burgološkoj ili kastelološkoj literaturi još je od vremena Đ. Szabe prisutna teza o mogućnosti da su poneki od kamenih gradova, odnosno burgova imali i svoju stariju drvenu graditeljsku fazu, pri čemu se apelira na razdoblje razvijenog srednjeg vijeka, 12. i početak 13. stoljeća, dok bi provala Mongola (1241./1242.) ustvari bila prijelomna točka otkad se učestalije odvija podizanje kamenih (ili „tvrđih“ gradova), burgova u punome smislu riječi.¹² Na pitanje je li prvobitna utvrda na Opoju bila drvena, a zdanja od opečnih zidova (i opečno-kamenih?) kasnija, bez arheoloških istraživanja ne možemo odgovoriti. Povijesni izvori ukazivali bi na funkcioniranje Opoj grada još sredinom 15. stoljeća, no točno vrijeme propasti također nam nije poznato.

3.2. Prkos – Gradina

Oko tri kilometara zapadnije od Opoj grada (a oko 900 m južno od sela Prkos), s južne strane potoka Glibokoga, na sjevernim obroncima brda (236 m n/m) s kojeg se pruža dobar pogled na oko 250 m udaljenu dolinu korita potoka Glibokoga kao i njegov sjeverni pritok Medenjaka, smješteno je još jedno visinsko gradište, koje, na osnovi površinskih nalaza keramike, ima i stariju fazu naseljavanja u kasnom brončanom dobu.

Lokalitet je do sada bio potpuno nepoznat u arheološkoj stručnoj literaturi. Na njega smo pozornost obratili još 2003. godine prigodom pregledavanja topografskih karata ovog kraja i rekognosciranja ostalih, u literaturi poznatih utvrda. Tom prigodom dobili smo od mještana zanimljive podatke o lokaciji kraj Prkosa na kojoj je na topografskim kartama naznačen indikativni toponim Gradina.¹³ Takav toponim može, dakako, ukazivati i na prapovijesni lokalitet, no podaci mještana i legende o „željeznim vratima“ potaknuli su nas na pretpostavku da bi to mogla biti i srednjovjekovna utvrda.¹⁴

Nakon što smo se 2005. godine povezali s lokalnim mještanima kojima je bila poznata točna pozicija lokaliteta, načinjena je i prva dokumentacija ovog arheološkog nalazišta (Slika 4).¹⁵

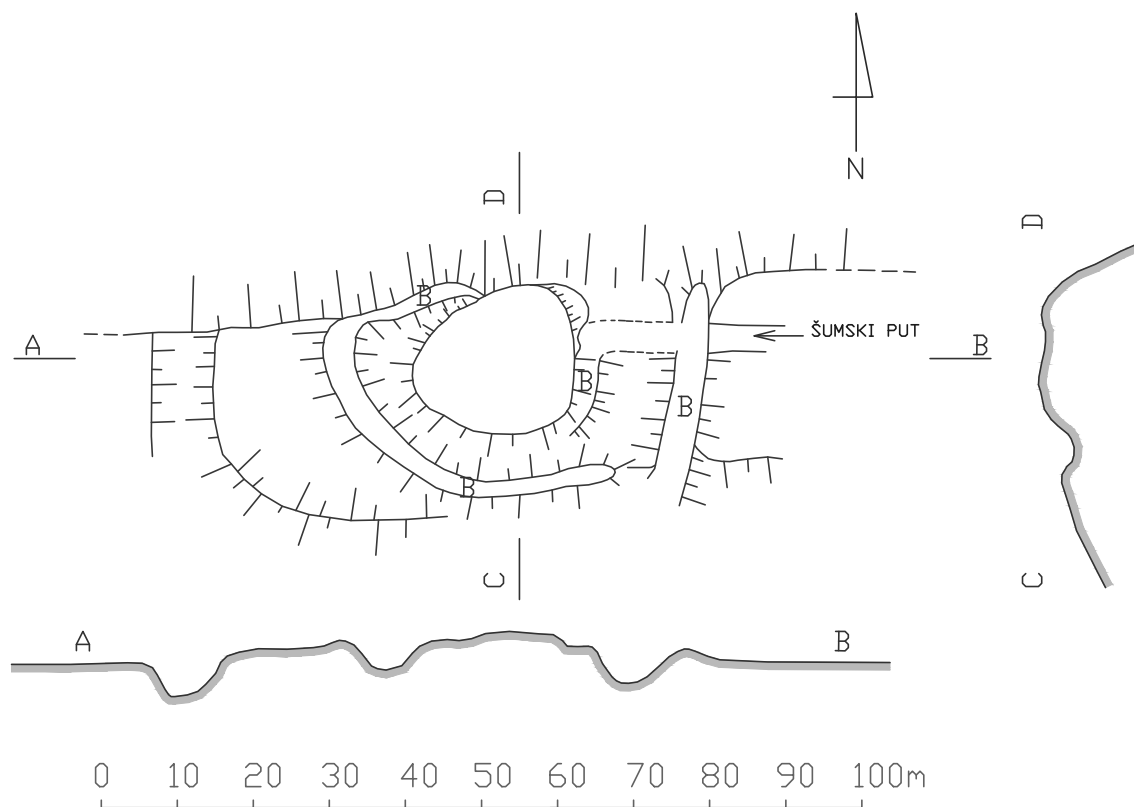
Lokalitetu smo prišli obroncima brda s istočne strane te izduženom povišenom terasom šumskim putem koji preko istočnog bedema i jarka vodi oko samog središnjeg uzvišenja te prolazi kroz jarak s južne strane središnjeg uzvišenja i skreće dalje na zapad. Središnje uzvišenje nepravilnog je kružnog tlocrta, lagano istaknutih uglova (20 × 20 m). Sa sjeverne strane prirodnu zaštitu čini velika strmina prema koritu potoka Gliboki, dok s ostalih postoje ostatci fortifikacijskog sustava opkopima i bedemima koji su ukopani i nasuti u prirodno brdovitome terenu. Središnje je uzvišenje okruženo s triju strana 4–5 m dubokim i 7–10 m širokim jarkom. S istočne strane zamjetan je nešto istaknutiji i širi bedem (3–5 m). S južne strane se na njega nadovezuje zaseban (bez fizičkog spoja) bedem, u samome vrhu nešto uža (2 m) koji okružuje unutrašnji jarak i središnje uzvišenje i na zapadnoj strani. Na zapadu se iza bedema prostire zaravan koja je nakon 15-ak metara presječena 4 m dubokim i desetak metara širokim jarkom (možda i prirodnim no vjerojatno i namjerno doradenim). Dalje na zapadu se teren izdužuje u dužini od 80-ak metara sve do padina još većeg brijega. Na samome sjeverozapadnome dijelu lokaliteta kao da se još zamijećuje ostatak jarka uz samo središnje uzvišenje te izvan njega nasipavanje samog ruba prirodne strmine dodatnom zemljom, čime je načinjen i mali rubni bedem na tome dijelu. Konfiguracija ovog prirodno povoljnog položaja, prilagođenog graditeljskim radovima i u fortifikacijske svrhe dobro se zamijećuje i iz doline potoka Gliboki kada to vegetacija dopušta (Slika 5). Na jednome dijelu, kod urušenog stabla na površini su zamijećeni ulomci prapovijesne, vjerojatno kasnobrončanodobne keramike. Drugi površinski nalazi nisu zamijećeni na lišćem prekrivenoj površini. Iako lokalitet može pripadati utvrđenom visinskom kasnobrončanom naselju – *gradini*, pretpostavljamo da je imao i svoju srednjovjekovnu fazu. Specifičnom organizacijom bedema i jarka pripadao bi tzv. *potkovičastom tipu visinskih gradišta* datiranih u kasni srednji vijek, pri čemu se izraz „potkovičasti oblik“ koristi za opis bedema a ne središnjeg uzvišenja (Tkalčec 2004: 246). Sličan slučaj preinake gradinskog kasnobrončanodobnog visinskog naselja u gradište u kasnom srednjem vijeku imamo i na lokalitetu Čepelovac–Gradina (Tkalčec 2004: 72–74), a

12 O tome usporediti i u brojnim radovima dr. sc. Zorislava Horvata te u njegovoj nedavno publiciranoj sintezi o burgovima (Horvat 2014: 15-17).

13 Na Osnovnoj topografskoj karti 1:5000 toponim je zapisan ne na samoj poziciji gradišta, već nešto istočnije, dok je na TK 1:25000 oznaka toponima Gradina prekrila širi prostor, ali i samu glavicu brijega sa stvarnim položajem lokaliteta.

14 Od g. Jovice Gojkovića, mještana iz Velikog Poganca, dobili smo podatak kako u selu postoji predaja o „potonuloj crkvi“ te „željeznim vratima“ na tome području koje seljaci zovu Gradinom. Legenda o potonuloj crkvi možda je novijeg datuma, a uvriježeni toponim Gradina ukazivao bi da se na tome mjestu nalazila srednjovjekovna utvrda. Prirodno-geografska obilježja brjegovitog kraja južno od sela Prkos i Velikih Grabičana nad dolinom potoka Gliboki dozvoljavala su nam i pomišljanje o postojanju i prapovijesnog naselja, što se kasnije pokazalo i točnim.

15 Vođe puta su bili g. Janković iz Vrhovca Sokolovačkog i njegov unuk Veljko Janković iz Velikog Poganca. Osim njih u obilasku su sudjelovali Ivan i Zlatko Zvijerac iz Torčeca i autorica teksta. Terenski obilazak je ponovljen 2011. godine u sastavu I. Zvijerac, N. Antičić i T. Tkalčec.

Sl. 4 Prkos – Gradina, tlocrt i presjeci (crtež: T. Tkalčec)

Fig. 4 Prkos – Gradina, layout and cross-sections (drawing: T. Tkalčec)

arheološko istraživanje bedema i jarka iz oba razdoblja na Starom gradu Dubovcu kod Karlovca pružilo je niz vrijednih informacija o načinima graditeljskih fortifikacijskih tehnika kako u kasnom brončanom dobu tako i u kasnom srednjem vijeku (Tkalčec, Karavanić, Kudelić 2011).

Sl. 5 Prkos–Gradina, pogled na lokalitet od sjevera iz doline Glibokoga (foto: T. Tkalčec)

Fig. 5 Prkos – Gradina, view of the site from the north, that is from the valley along the Gliboki Stream (photo: T. Tkalčec)

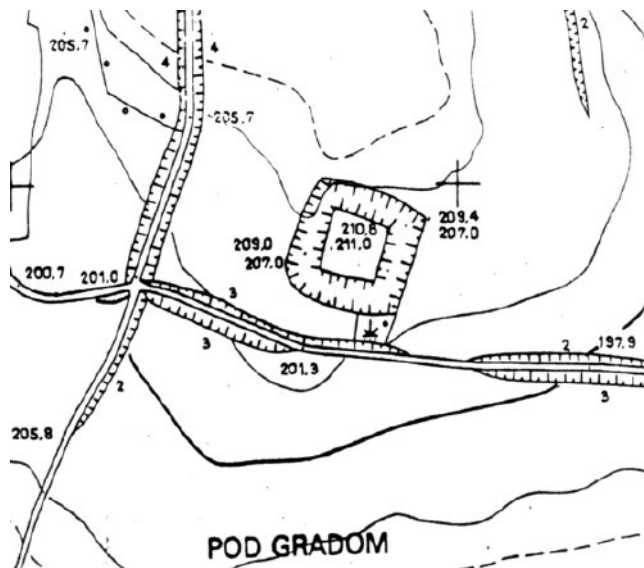
Na području sjevernije od gradišta Prkos–Gradina pretpostavlja se na samome potoku Medenjaku međa između dvaju srednjovjekovnih posjeda, tj. između zapadnijeg posjeda Herbortije sa sjedištem u današnjem Velikom Pogancu i istočnijeg većeg Rasinjskog vlastelinstva, kojemu je pripadao i Opoj grad. Južnu granicu tih posjeda činio je potok Gliboki, u srednjem vijeku nazivan Rasinja (Pavleš 2013: 53–83), međutim na području gdje se nalazi lokalitet Prkos–Gradina Rasinjsko je vlastelinstvo, prema Pavleševim istraživanjima obuhvaćalo i područje južno od potoka Rasinje, odnosno Glibokoga (Pavleš 2013: 82, Karta 9). S obzirom na sam granični (i visinski) položaj gradišta Gradine, možemo li eventualno pomišljati da bi to gradište moglo biti prvobitno utvrđeno sjedište posjeda Herbortije (iz 13. i 14. stoljeća), koje se kasnije preselilo na nižu kotu, na poziciju nizinskog gradišta Gradine u Velikom Pogancu? Vjerujemo da bi arheološka iskopavanja mogla pružiti precizniju dataciju gradišta Prkos–Gradina.

3.3. Veliki Poganac – Gradina

Idući dolinom Glibokoga dalje prema zapadu, na udaljenosti od nešto više od četiri kilometara od lokaliteta Prkos–Gradina, nailazimo na gradište Veliki Poganac–Gradina (Registar 1997: 201–202, br. 748).¹⁶

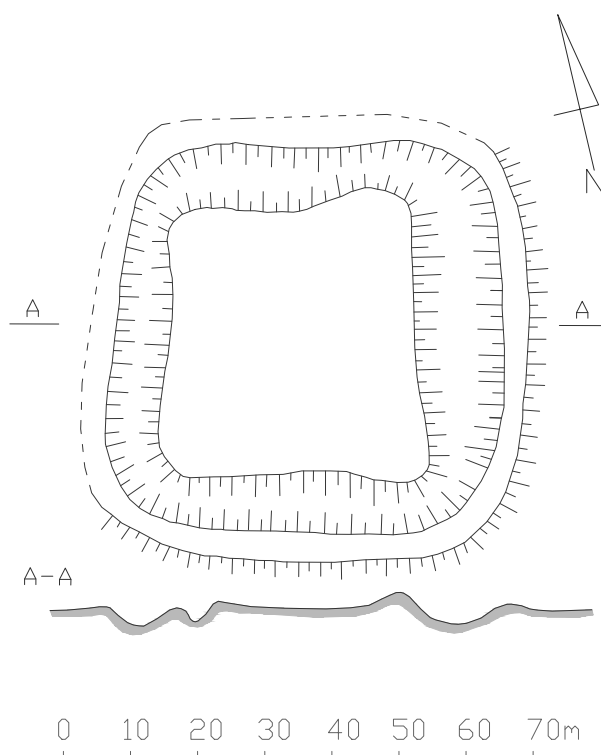
Gradište se nalazi oko 1 km južno od središta sela, na blagoj padini brijega na ap. vis. od 211 m n/m, 250-ak m sjevernije od potoka Gliboki, odnosno oko 500 m sjevernije od visinskog gradišta Šanac. Indikativan toponim *gradina* očuvan je kako u predajama među lokalnim stanovništvom tako i na osnovnoj topografskoj karti na kojoj je geodet ucrtao i tloris samoga gradišta (Slika 6). Lokalitet je danas zarastao u šumarak i trnje. Nizinsko gradište sastoji se od središnjeg uzvišenja kvadratičnog oblika (40 × 40 m) i naglašenih uglova (što možda ukazuje na utvrđivanje uglova kulama), okruženog jarkom širokim 10 – 13 m. Oko 2,5 m duboki jarak relativno je dobro očuvan sa svih strana, dok je bedem prilično snižen oranjem (Slika 7). Na zaravni središnjeg uzvišenja u nepravilnoj konfiguraciji terena jasno su lučivi tragovi zidanih struktura. Na površini se pronalaze ulomci opeke i kamena, kao i veći komadi „šamota”, tj. zapečene zemlje te željezne troske. Na uvid sam dobila i neke nalaze koji su pronađeni na samome lokalitetu, a nalaze se kod vlasnice zemljišta. Riječ je o ulomcima kasnosrednjovjekovnih ili ranonovovjekovnih (15./16. stoljeće) keramičkih posuda te veretonu, tj. vršku strelice za samostrijel koji se može jednako datirati. Prigodom obilaska, na oranici istočno uz samo gradište također su zamijećeni ulomci kasnosrednjovjekovne keramike.

U povijesnim izvorima na ovome području spominje se srednjovjekovna Herbortija (*Herborthya*) oko čije točne ubikacije se dugo vodila rasprava. Bösendorfer za Herborthyu kaže da je to mjesto koje je ležalo uz Rasinju i da je pripadalo obitelji Oslić (Oslfi, Ostfi, Osth) koja redovito nosi nadjevak *de Herbortya*. Posjed *Herborthya* se prvi puta spominje 1253. godine pa do u prva desetljeća 16. stoljeća. Po ženskoj lozi mjesto

Sl. 6 Veliki Poganac – Gradina (Državna geodetska uprava, TK 1:5000, Koprivnica 13)

Fig. 6 Veliki Poganac – Gradina (State Geodetic Administration, topographical map at 1:5000 scale, Koprivnica 13)

Sl. 7 Veliki Poganac – Gradina, tlocrt i presjek (crtež: T. Tkalčec)

Fig. 7 Veliki Poganac – Gradina, layout and cross-section (drawing: T. Tkalčec)

16 Autorica je lokalitet obilazila u desetak navrata od 2002. do 2015. godine, u suradnji s I. Zvijercem, Nebojšom, Ankom i Jovicom Smoljanović, Z. Tkalčec i N. Antonić te je na lokalitet vodila i druge stručnjake i zainteresirane poklonike povijesti i arheologije. Za pomoć pri mjerenju lokaliteta laserskim daljinometrom, koje je obavljeno 2003. godine kako na ovome gradištu tako i na gradištu Šanac, zahvaljujem svojoj majci Zvezdani Tkalčec.

Sa željom da ostanu zabilježeni, dodat ćemo ovdje i podatke nevezane uz temu rada, a koje nam je 2002. godine dala gđa Anka Smoljanović (tada stara 80 godina). Osvrnula se na nalaz „posude s novcem” kod izvora Lojanovac (Trojanovac) kod sela Duge Rijeke, rekavši da je „krava nogom upala u posudu”. Također, na položaju zvanom Jelin berek Nebojšina majka je kao mala kopačući „prilično duboko ugljen našla iglu”.

je oko 1470. g. pripalo obitelji *Pogan de Chebe* koji su krajem Korvinove vladavine imali i kaštel u Oslovcu ili Herbortyi (Bösendorfer 1994: 71). Neki autori Herbortiju smještaju u Poganac (Heller 1978: 186), dok su je drugi povezivali s Ivancom Ludbreškim (Kancijan 1984: 247–248) ili Goricom kod Kuzminca (Brdarić 1994: 90–91). U novije vrijeme provedena povijesno-topografska istraživanja ukazala su na ubicaciju središta uprave posjeda u Veliki Poganac, s time da je posjed obuhvaćao i područje Ivanca Ludbreškog s crkvom sv. Ivana (Pavleš 2004b), a ističe se kako spominjanje utvrđenog sjedišta na posjedu Herbortije potječe tek iz kasnijih vremena, početkom 16. stoljeća, no vjerojatno je imanje ovakve veličine imalo utvrdu i u ranijim stoljećima (Pavleš 2013: 58). R. Pavleš direktno povezuje taj kaštel iz povijesnih izvora s Gradinom kod Velikog Poganca, no ističe kako bi tek arheološka istraživanja mogla isključiti i mogućnost da je ovaj lokalitet možda bila i kasnija krajiška utvrda (Pavleš 2013: 58). Ukoliko uzmemo u obzir specifičan oblik središnjeg uzvišenja, lagano kvadratičnog tlocrta, okruženog dubljim jarkom i vrlo niskim bedemom, kao i površinske nalaze s lokaliteta, gradište bismo zaista mogli povezati s razdobljem samog kraja 15. i početka 16. stoljeća. Nadalje, kako je razdoblje od barem 50-ak godina između mogućeg prestanka egzistencije kaštela Herbortije, za koji se navodi da je stradao prigodom povratka sultanove vojske 1532. godine (Pavleš 2004b: 19; 2013: 58) i krajiškog kaštela u Pogancu, koji se spominje kao *Pogancz castellum* 1580. godine, a 1598. godine kao uništen kaštel Poganac (*Pogancz castellum dirutum*) (Heller 1978: 186), vrijeme u kojem je isti položaj mogao iznova biti i obnovljen, nije isključeno da je upravo gradište Gradina u Velikome Pogancu ustvari jedan te isti lokalitet. Napuštanje kasnosrednjovjekovnog plemićkog načina života u utvrdama, te njihove preinake u isključivo protuturske utvrde poznato je i na drugim lokalitetima, a eklatantan primjer pružaju arheološka istraživanja kasnosrednjovjekovnog gradišta Gradine u Gudovcu (Jakovljević, Tkalčec 2004; Tkalčec 2005).

Istaknimo još i činjenicu da se ime posjeda Herbortija, koje se prvi puta spominje 1253. godine, može povezati s knezom (županom) Herbortom, sinom kneza Osla koji je 1248. godine dobio posjed *Razna* uz potok Rasinju (Pavleš 2013: 53). Je li na istome mjestu u Velikom Pogancu-Gradini bilo i starije utvrđeno zdanje, bez arheoloških istraživanja ne možemo znati, a otvaramo mogućnost da bi prvobitno utvrđeno sjedište Herbortije, prije izdvajanja posjeda iz Rasinjskog vlastelinstva, moglo biti i na položaju gradišta Prkos-Gradina, jer su za 13. stoljeće za takve vrste lokaliteta, ukoliko to prirodno-geografska obilježja kraja dopuštaju, birani povišeni položaji, a ne nizinski.

3.4. Veliki Poganac – Šanac

Visinsko gradište Veliki Poganac–Šanac smješteno je u šumi Zladovo oko 500 m južnije od Gradine u Velikom Pogancu, na visokom obronku (223,4 m n/m) kalničko-prigorskih pobrežja koji se prema sjeveru spuštaju u dolinu potoka Gliboki.¹⁷ Ono je poznato arheološkoj zajednici (Registar 1997: 202, br. 749), međutim u stručnoj se literaturi rijetko spominje (Kolar 1976: 113–114). Gradište kružnog oblika (ponešto naglašenih uglova koji nagovještaju četvrtasti oblik; promjer 35–40 m) okruženo je do 5 m širokim jarkom te bedemom. Bedem je visok do 1,5 m, no većim dijelom je razvučen (Slika 8, 9). Na površini, prekrivenoj šumskim humusom i lišćem nisu zamijećeni pokretni arheološki nalazi, tek pokoji ulomak kamena bez traga žbuke. Ipak, na zapadnom dijelu središnjeg uzvišenja gradišta postoji oveći iskop u kojem se naslućuje trag kamene strukture.

Prilaz gradištu je s povišenog terena s jugoistoka. Očito je neka prometna komunikacija morala teći južno od gradišta (u pravcu istok-zapad, odnosno paralelno sa sjevernom i nižom prometnicom uz korito glibočkog potoka. Na opisanom južnijem povišenom dijelu i danas tim pravcem vodi šumski put, a nekoliko stotina metara zapadnije postoji tradicija i o „rimskoj cesti“.¹⁸

Opisujući arheološke lokalitete u okolici Koprivnice Sonja Kolar se dotaknula i Gradine u Velikom Pogancu, kojom prigodom je također zamijetila na istočnoj oranici uz sami lokalitet površinske nalaze keramike te ih datirala u 15. stoljeće, a zatim daje opis brda „Šanac“ u šumi Zladovo, rekavši da se na brdu „nalaze tragovi kasnijih utvrđenja, ali je ono svakako imalo strateški značaj i u prošlosti“ (Kolar 1976: 114). Iz tog bi se dalo zaključiti da ga datira još kasnije nego Gradinu u Velikom Pogancu. No vjerojatnije je autorica pod izrazom „tragovi kasnijih utvrđenja“ aludirala općenito na kasni srednji vijek želeći istaknuti ovaj povoljan položaj na obronku strmoga brda kao potencijalno mjesto od strateškog značaja i u

17 Za pomoć pri obilascima lokaliteta zahvaljujem Ivanu Zvijercu i Jovici Gojkoviću, a dipl. ing. šum. Davorinu Rodeku, dipl. ing. šum. Krunoslavu Araču i dipl. ing. šum. g. Davoru (iz Varaždina, prezime nažalost nemam zabilježeno) zahvaljujem na snimku gradišta totalnom geodetskom stanicom. Ipak, u članku se, zbog detalja, objavljuje crtež načinjen na osnovi izmjere laserskim daljinometrom pri čemu je pomogla Z. Tkalčec.

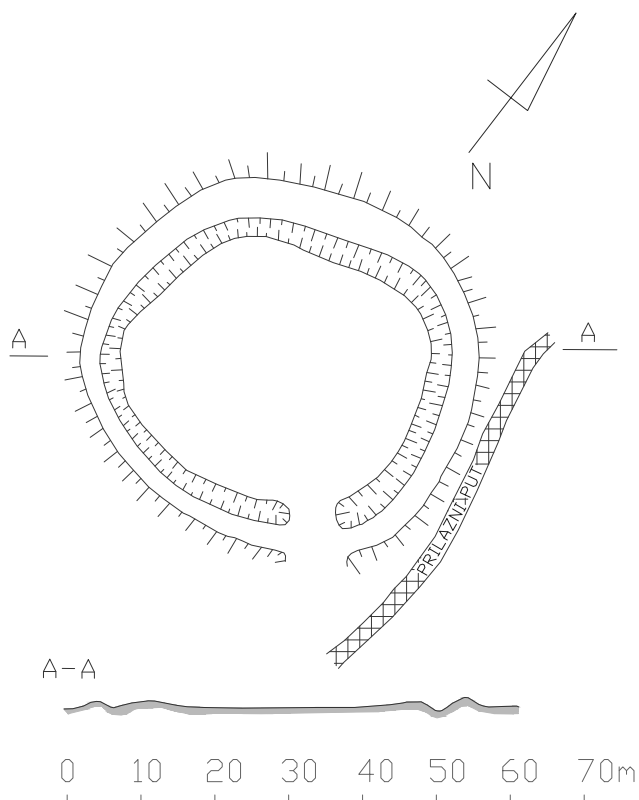
18 Jovica Gojković odveo je I. Zvijerca i T. Tkalčec na „staru rimsku cestu“ na mjesto gdje ona u smjeru jug-sjever presijeca vrh jednoga od brjegova koji čine dominantno pobrežje što se s južne strane nadvija nad dolinom potoka Gliboki prateći njegov tok. Prema njegovim riječima, seljaci su još u prvoj polovini 20. st. imali obavezu održavati taj put. Nedaleko potoka Gliboki J. Gojković je zamijetio uz cestu „betonske stupove“ koje danas prekriva zemlja. Možemo li pomišljati na kamene rubnike ceste ili čak miljokaze?

Sl. 8 Veliki Poganac – Šanac (Državna geodetska uprava, Sjeverozapadna Hrvatska, snimak 3110, niz 02-131)

Fig. 8 Veliki Poganac – Šanac (State Geodetic Administration, North-west Croatia, image 3110, series 02-131)

starijim arheološkim razdobljima. U konačnici, takav primjer imamo i na samome lokalitetu Prkos–Gradina gdje je za kasnosrednjovjekovno visinsko gradište izabrana pozicija nekadašnje kasnobrončanodobne gradine. Na Šancu nema površinskih nalaza koji bi ukazivali na prapovijesni horizont, a jednostavnijim tlocrtom i samom pozicijom na povišenom položaju, rekla bih da je ovo gradište starije od nedaleko udaljene Gradine u Velikom Pogancu. Ipak, bez arheoloških istraživanja to ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Lokaliteti, istina, mogu biti i istovremeni tijekom čitavog ili dijela njihovog trajanja, a tad bi se očekivalo da su im vlasnici različiti plemići. I povijesna istraživanja potvrđuju potok Gliboki kao među posjeda između sjevernog posjeda Herbortije i južnog posjeda *Powsahegh*. R. Pavleš sumirajući prethodna mišljenja o ubikaciji župne crkve sv. Martina *in Kopino* i posjeda *Powsahegh*, koji je u povijesnim izvorima u tom obliku i nekim inačicama zapisan od 1439. do 1541. godine,¹⁹ donosi detaljne analize međa i ukazuje da se posjed *Powsahegh* prostirao na području današnjih sela Mali Poganac, Botinovac, Mali Grabičani, Prnjavor i Grdak, a na posjedu je bila župa Svetog Martina *de Kopyna* koju locira u Mali Poganac (Pavleš 2006: 5–7). Pavleš navodi da nije poznato je li posjed imao i utvrđeno sjedište no to nije isključeno, a kao potencijalne lokalitete razmatra upravo gradište Veliki Poganac–Šanac, zatim položaj s nalazima srednjovjekovnog građevinskog materijala kraj sela Grdak, a osvrće se i na toponim „Gradina” koji je zamijetio na topografskoj karti zapadno od sela Vrhovac (a što je ustvari gradište Prkos–Gradina, kako

Sl. 9 Veliki Poganac – Šanac, tlocrt i presjek (crtež: T. Tkalčec)

Fig. 9 Veliki Poganac – Šanac, layout and cross-section (drawing: T. Tkalčec)

smo u ovome tekstu pokazali). Za potonji mu se čini da je predaleko da bi imao veze s imanjem *Powsahegh* (Pavleš 2006: 8). Na osnovi položaja i tlocrta gradišta Šanac, koji bi, kako sam navela, ukazivali ne na razdoblje izmaka srednjeg vijeka i početaka novog vijeka, već na razvijeni srednji vijek i sami početak kasnog srednjeg vijeka, usudila bih se predložiti da je Šanac moglo biti utvrđeno plemićko sjedište iz 13. i 14. stoljeća. Naime, posjed *Powsahegh* je dobio ime po županu *Pousi* za kojeg povijesni izvori daju podatke da je 1267. godine dobio neku povlasticu za imanja *Urbona*, *Cherova berda et Rachina*. Oko tih i drugih imanja vodili su parnice i njegovi nasljednici do u početak 14. stoljeća. Pavleš navodi dalje kako se vjerojatno ovo *Pousino* imanje, koje se također zvalo Rasinja kao i druga imanja na Rasinjskom vlastelinstvu (i Herbortija se na sličan način izdvojila), kasnije nazvalo po županu Pouši, kako bi se razlikovalo od drugih (Pavleš 2006: 6). Ističem i indikativno značenje samog imena *Powsahegh* koji, kako je Pavleš istaknuo, predstavlja mađarizirani oblik imena posjeda koji na hrvatskom znači Povšin brijeg ili Povšino brdo (Pavleš 2006: 8), a vidimo i latiniziranu hrvatsku verziju zapisanu 1459. godine – kada se spominje posjed *Powsyn Wrh* (Heller 1978: 190). Takav bi naziv, kojim se ističe brdo – vrh – brijeg župana Pouše, svakako mogao ukazivati na neko

19 Kao *possessio Posagegh* 1439. g, *possessio Powsyn Wrh* 1459. g., *Powsahege possessio alio nomine Kopyna-zenth-Marthon* 1465. godine, i tako dalje (Heller 1978: 190, usp. i Pavleš 2006).

znamenitije zdanje, dakle utvrđeni grad, koji bi pak položajem na brdu mogao odgovarati gradištu na istaknutom brdu Šanac. Na osnovi iznesene tipologije morfoloških i topografskih značajki Šanca može se pretpostaviti da nije egzistirao krajem 15. i početkom 16. stoljeća, kada je uobičajeno da se utvrde opet spuštaju u nizinu, stoga bi utvrđeno sjedište posjeda *Powsahegh* iz kasnijih vremena (1495.–1541.), ukoliko je postojalo, valjalo tražiti na drugome mjestu. Postavljene teze o izgradnji gradišta Veliki Poganac–Šanac u 13. st. i izostanku najmlađih kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih slojeva, dakako, valjalo bi provjeriti arheološkim iskopavanjem.

4. Gradišta uz tok rijeke Glogovnice

4.1. Osijek Vojakovački-Mihalj

Arheološko nalazište Mihalj smješteno je 1,8 km zračne linije sjeveroistočno od sela Osijek Vojakovački na istočnoj terasi brda Mihalj (oko 240 m n/m) (Registar 1997: 185–186, br. 667). Sastoji se od utvrde koja nadvisuje usku dolinu toka Glogovnice, te još dva, zapadnije na povišenoj terasi, kamenom zidana objekta (jedan kružnog tlocrta, a drugi – crkva, lagano izduženog tlocrta), čiji se tragovi tek naziru u konfiguraciji terena, a vjerojatno je riječ o objektima sakralne namjene. O mihaljskom arheološkom kompleksu razmotrene su razne teze temeljene na povijesnim istraživanjima i topografskim karakteristikama te površinskim nalazima na samome terenu, stoga ćemo u ovome radu iznijeti tek opće podatke o samome gradištu (Tkalčec 2007).²⁰ Arheološka istraživanja planirana su u 2018. godini, a njima bismo mogli dobiti odgovor na brojna pitanja u vezi karaktera i preciznije datacije samoga kompleksa. Podlogu za ta istraživanja dala su nam i geofizička istraživanja provedena na lokalitetu 2017. godine, kojima su zamijećeni i tlocrti temelja zidanih struktura nevidljivi na samoj površini terena, među kojima se ističe nalaz višećelijske prostorije (možda krila samostana?) ispod na terenu vidljive kružne kamenom zidane strukture.²¹

Utvrda pripada tipu *visinskih gradišta potkovičastog oblika*. Središnje uzvišenje, kvadratičnog tlocrta, zaobljenih rubova (30 × 25 m), okruženo je dubokim jarkom

i bedemom sa sjeverne, zapadne i južne strane (Slika 11). Na istočnoj strani nema bedema – lokalitet je branjen prirodnom naglom strminom brda te se s tog strateški pogodnog položaja pruža odličan pogled nad usku dolinu Glogovnice kojom su tijekom različitih arheoloških razdoblja tekle komunikacije preko istočnih obronaka kalničkog gorja, povezujući na taj način sjevernije i južne nizinske predjele. Kao što je spomenuto, ta je komunikacija morala predstavljati sjeverni odvojak od one koja je potokom Gliboki od Rasinje vodila prema Apatovcu i Donjoj Glogovnici.

U poznatim povijesnim izvorima ne spominje se niti pretpostavljena crkva sv. Mihovila niti sama utvrda, međutim čini se da se kompleks prostirao na području srednjovjekovnog posjeda Cerovo brdo,²² ukoliko nije predstavljao zaseban posjed vezan uz prepozituru nekih redova ili samostana izvan Zagrebačke biskupije i srednjovjekovne Križevačke županije (za sada imamo samo naznake o tome da je pripadao nekim crkvenim redovima Zalajske županije). Toponim *Ceroua berdo* (sa svojim inačicama *Czerowa borda*, nazivom sela *Chalaborda* na istoimenom posjedu itd.) prvi se puta spominje u ispravi 1225. godine, te dalje 1244., kada se opisuju i međe posjeda, zatim 1380., kada se unutar posjeda navode sela *Osegh* i *Golgoncha* s po 19 selišta, zatim osam selišta na brdu *Oztrum*, te po četiri selišta uz crkvu sv. Nikole i uz potok *Semechech*. U istoj se ispravi navode neke alodijalne zemlje, konkretno spomen livade kraj kurije jednog od vlasnika (Nikole od Orbone) te livada zvana *Remeterete* (Pavleš 2004a: 42). Ovdje su nam indikativni podatci o postojanju kurije, kao i o livadi čiji naziv sugerira postojanje crkvenih ili pustinjačkih redova. Arheološki još u Hrvatskoj nije dokazano trebamo li očekivati da se lokalitet koji se u kasnosrednjovjekovnim spisima spominje kao kurija očituje na terenu kao utvrđeno mjesto feudalnog posjednika.

Na osnovi preliminarnih razmatranja, sakralni (i samostanski?) kompleks na Mihalju datira vjerojatno već od 13. stoljeća (a svakako od 14. stoljeća), a na osnovi tlocrta gradišta pretpostavlja se da je ono možda naknadno podignuto te je egzistiralo još krajem kasnog srednjeg vijeka u 15. stoljeću, no budućim arheološkim istraživanjima tek predstoji potvrda te teze.

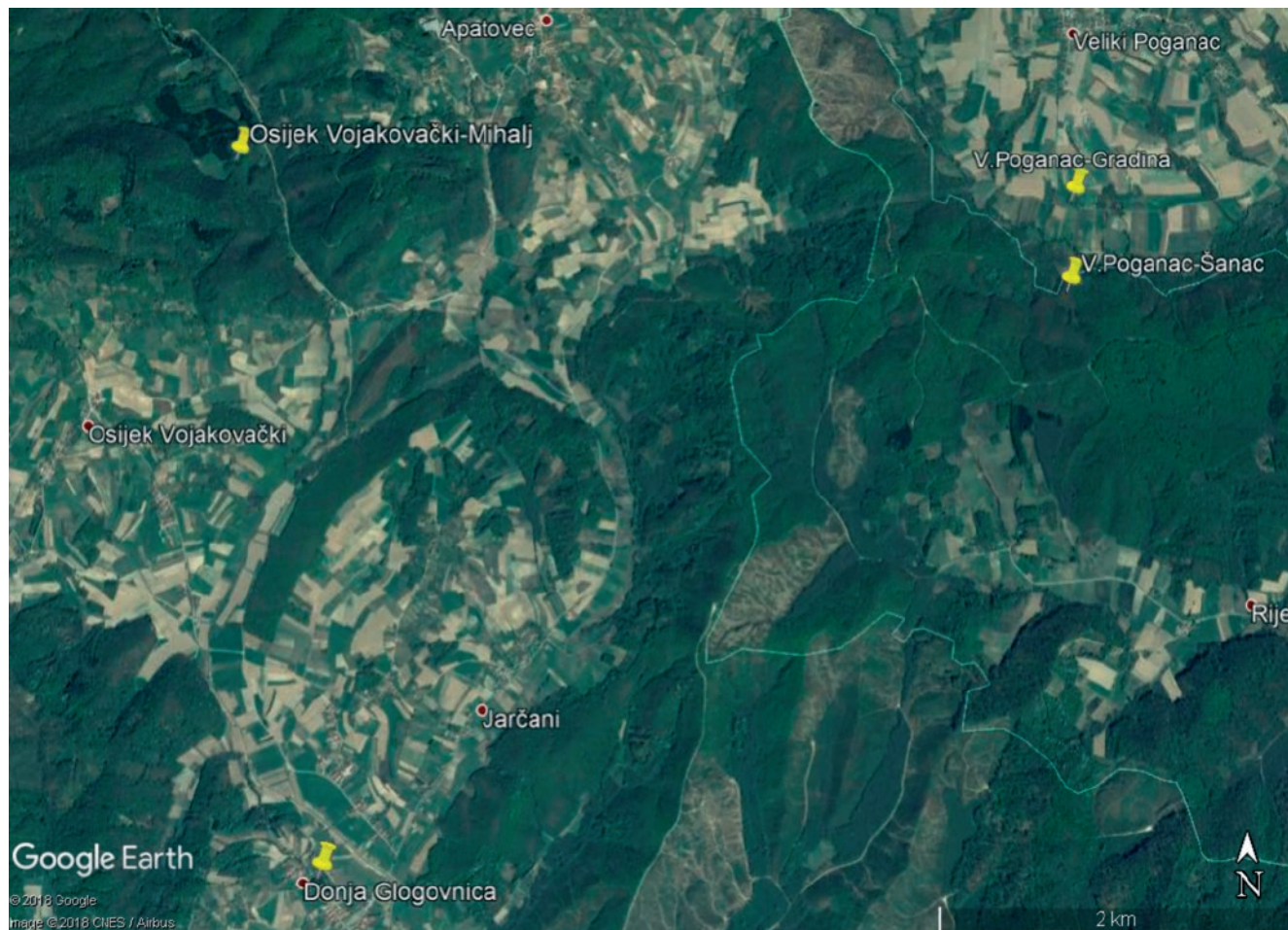
Ovaj zanimljiv kalnički kraj u kojem su i danas očuvani neki srednjovjekovni toponimi s početka 13. stoljeća, poput brda Gradec koje se nalazi odmah nasuprot Mihalju, kao i Oštro brdo,²³ blizina posjeda viteških redova (tem-

20 U navedenom radu donosi se i prikaz tijeka dosadašnjih istraživanja te popis svih suradnika koji su pomogli u mjerenju čitavog kompleksa totalnom geodetskom stanicom, stoga se to ovdje ne ponavlja.

21 Istraživanja je proveo Institut za arheologiju pod vodstvom autorice teksta, a u suradnji s prof. dr. sc. Brankom Mušićem (Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani / Gearh d.o.o., Maribor), a rezultati će biti objavljeni u časopisu *Annales Instituti archaeologici* 2018. g.

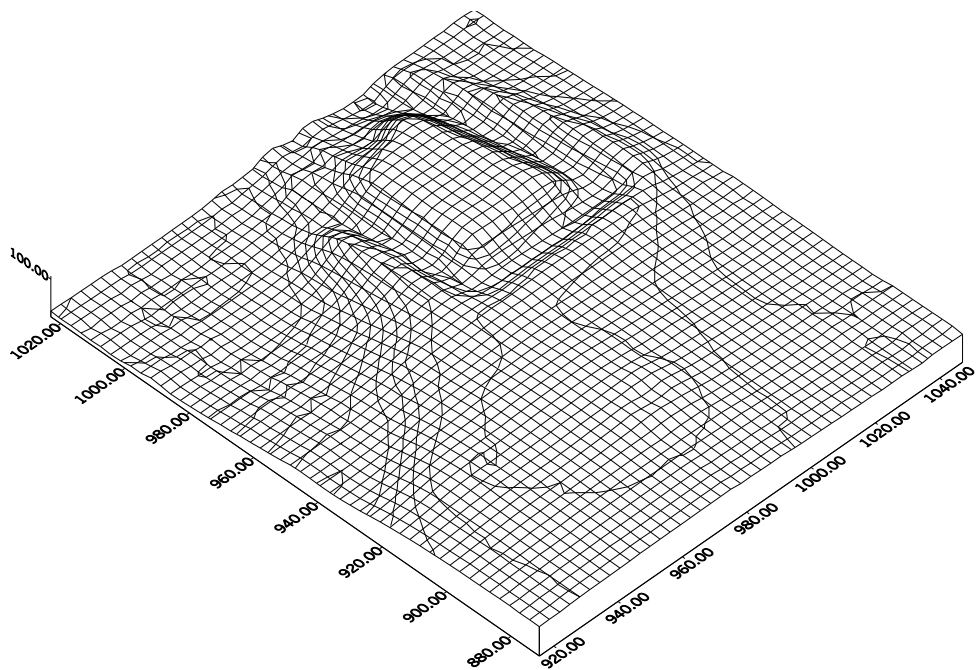
22 O međama posjeda detaljno u: Pavleš 2004a.

23 Gradec i Oštro brdo spominju se vrlo rano u povijesnim izvorima, a toponimi su im očuvani do današnjih dana. Na Gradecu, u tome obliku spomenutom već prije provale Mongola, zasigurno je stajala utvrda, što potvrđuju i spomeni zemljanih nasipa u povijesnim izvorima. Na lokalitetu, međutim, nisu zamijećeni zemljani nasipi,

Sl. 10 Položaj gradišta uz tok rijeke Glogovnice (na GoogleEarth kartu ucrtala T. Tkalčec)

Fig. 10 Location of small fortifications of gradište type along the Glogovnica River (drawn into a Google Earth map by Tatjana Tkalčec)

Sl. 11 Osijek Vojakovački – Mihalj, tlocrt, 3D ortogonalna projekcija (snimak i obrada: T. Tkalčec)

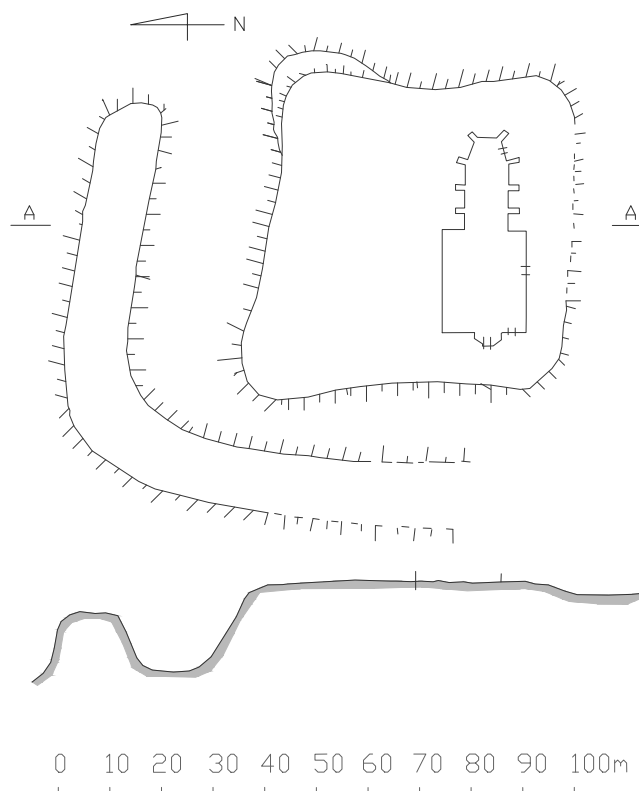
Fig. 11 Osijek Vojakovački – Mihalj, layout, 3D orthogonal projection (image and processing: T. Tkalčec)

plara i ivanovaca) te sepulkralaca, kao i sam arheološki kompleks Mihalj motiviraju na još čvršću suradnju arheologa i povjesničara, kojom je jedino moguće dublje zadrijeti u velom intrigantnih tajni obavijeni apatovačko-glogovnički srednjovjekovni prostor.

4.2. Donja Glogovnica – gradište na položaju crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije

Prirodni brijeg na kojem je podignuta crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Donjoj Glogovnici, s dobrom mogućnošću nadgledanja istočne doline rijeke Glogovnice, prilagođen je u nekom segmentu kasnog srednjeg vijeka potrebama utvrđenja. Kvadratično, središnje uzvišenje, istaknutih zaobljenih uglova (kula) dimenzija je 58×58 m (mjereno sredinom gradišta), odnosno sjeverna stranica s najdaljim točkama iznosi oko 67 m. Okruženo je bedemom širine 12 m i dubokom jarkom (širine do 23 m, dubina oko 10 m na sjevernoj strani) koji su na istočnoj, strmoj strani brijega izostali te time daju utvrdi otvoreni, potkovičasti oblik (Slika 12). Bedem i jarak najbolje su očuvani na sjeverozapadnoj i sjevernoj strani, dok je južna strana poravnata (Tkalčec 2004: 79–83).

O Glogovnici su povjesničari i umjetnosti napisali mnoštvo radova, koji se u ovom tekstu neće citirati, a pregled je donijet i u članku Antonije Oroz u ovom broju časopisa *Cris*, u kojem autorica daje i analizu pokretnih arheoloških nalaza iz arheoloških istraživanja koja je na lokalitetu provodio Gradski muzej Križevci prije dvadeset godina. Kako arheološki pokretni nalazi na prostoru oko otkrivenog kamenom zidanog višecelijskog zdanja koji se proteže sjeverno okomito na crkvu ukazuju na razdoblje 15. te eventualno početka 16. stoljeća, valja i samo gradište promatrati u kontekstu tog razdoblja, a čemu bi i odgovarao njegov četvrtasti oblik središnjeg uzvišenja i okružen potkovičastom dispozicijom jarka i bedema. Izriječno se utvrda i kaštel u Glogovnici navodi 1500. godine kao *castellum Golgocensis* i 1543. godine kao *Galgonca fort* (Heller 1978: 71). Prvobitni *Domus* sepulkralaca valjalo bi možda tražiti južno od same crkve,²⁴ dok bi ostatci višecelijskog zdanja mogli pripadati kasnijem samostanu bilo sepulkralaca, koji su Glogovnicu držali gotovo 250 godina, bilo zagrebačkih prepozita iz druge polovine 15. i početka 16. stoljeća. Je li baš riječ o višecelijskome zdanju samostanskog karaktera ili kaštelu podignutom nevezano uz eventualno

Sl. 12 Donja Glogovnica, tlocrt i presjek gradišta (crtež: T. Tkalčec)
Fig. 12 Donja Glogovnica, layout and cross-section of the fortification (drawing: T. Tkalčec)

postojanje prethodnog samostana južno od crkve, ne možemo sa sigurnošću reći. No svakako je pretpostavka da su danas prepoznatljiviji fortifikacijski graditeljski elementi koji ovaj položaj svrstavaju u visinsko gradište potkovičastog tipa dodani u kasnijoj fazi egzistencije lokaliteta, vjerojatno vezano uz potrebe podizanja kaštela i utvrđivanja crkvi i samostana uslijed nemirnih vremena opasnosti od Osmanlija. Je li crkva i samostan i u vrijeme opasnosti od Mongola mogla biti utvrđena, nije nam poznato, no ovakav oblik utvrđivanja karakterističan je za kasnija vremena.

Navest ćemo ovom prigodom i podatke o novootkrivenoj, u stručnoj literaturi do sad nepoznatoj utvrdi **Cubinec–Gradina**, koja se nalazi oko 3 km južno od Križevaca i kilometar zapadno od sela Cubinec. Lokalitet se nalazi u šumom obraštenom nizinskom krajoliku oko 200 m blago jugoistočno od točke sutoka potoka Koruške u Glogovnicu, na području gdje rijeka Glogovnica svojim srednjim tokom stvara široku dolinu u blago brežuljkastoj okolici. Samo područje uz korito rijeke i danas je barovito i močvarno, međutim na širem prostoru i blagim padinama u rekognosciranjima nešto južnijih područja zamijećena je gusta naseljenost tijekom prapovijesti, srednjeg i novog vijeka s izuzetkom lokaliteta iz antičkih razdoblja

niti fortifikacijski oblici koji bi ga svrstali u lokalitete tipa gradište. Zamijećeni su na nekim dijelovima ostatci koji nalikuju nasipima, međutim njihova struktura je građena od kamena (Tkalčec 2007: 461). Za toponime Gradec, Oštro brdo i dr. u povijesnim izvorima vidi i Pavleš 2004a: 36–38.

24 O tome usporediti i istraživanja povijesnih izvora u Hrvatskom državnom arhivu – rukopis *Isusovački samostan Zagreb, kut. II, fasc. 6, br. 28*, koja je proveo Z. Homen (Homen 2000: 51).

u kojima se, zanimljivo, to područje nije u većoj mjeri koristilo za naseljavanje.²⁵ Zbog podvodnog terena prometnice su mogle, naime, teći i nešto višim kotama uz Glogovnicu. U novije je vrijeme glogovnička udolina zasigurno manje močvarna zbog umjetnih regulacija vodotoka, te je nešto istočnije uz sami lokalitet pred koju godinu izgrađena i brza cesta prema Križevcima.²⁶

Lokalitet zvan Gradina stručnjacima je do sad bio nepoznat, a poznat je lokalnom stanovništvu po predajama o Turcima, vezanima uz ovaj položaj.²⁷ Na terenu se očituje kao nepravilno kružno, blago izduženo uzvišenje (promjera oko 55 m) koje nadvisuje okolni nizinski teren za oko 1,5 m. Nije okruženo zemljanim nasipom, odnosno bedemom, a pri njegovu podnožju tek se naslućuje da je možda bilo opkoljeno plitkim opkopom. Desetak metara istočnije uz uzvišenje danas teče potok, a i sjeverno od utvrde (?), na udaljenosti od kakvih 60 m zamjetan je ili umjetni jarak ili korito nekog potoka. S obzirom na indikativan toponim očuvan u sjećanju lokalnog stanovništva, te predaje o nekadašnjem „gradu / dvorcu” na tome mjestu, kao i s obzirom na umjetno povišeno uzvišenje, zasigurno je riječ o arheološkome lokalitetu, možda kakvoj nizinskoj plemićkoj ili protuturskoj kasnosrednjovjekovnoj ili ranonovovjekovnoj utvrdi. Površinski nalazi pod šumskim lišćem nisu zamijećeni, a povijesna i arheološka istraživanja nisu još poduzeta te se o ovome položaju ne može više puno reći.

Napomenimo i to da su kasnosrednjovjekovna gradišta pronađena i 15-ak kilometara južno i jugoistočno od Križevaca, no o onome kod sela Majur (Belovar grad ili Turski grad) već je pisano u časopisu *Cris* (Tkalčec et al. 2007: 12–15, sl. 4), dok će gradište sjeverozapadno od sela Farkaševac (Zvonik–Dvorna; Tkalčec 2004: 233–235, 321, sl. 81, 82, 85) biti temom zasebnoga rada.

25 Više o tome u Ložnjak Dizdar, Tkalčec 2014 i Tkalčec, Ložnjak Dizdar 2015.

26 Gledano s brze ceste, lokalitet se nalazi zapadno u šumi upravo na mjestu gdje se s istoka brzom cestom nalazi veliko industrijsko postrojenje.

27 Na lokalitet me upozorila te u ožujku 2017. godine i odvela gđa Katarina Dubravec iz Cubinca. Kao dijete, prije 50-60 godina ovamo je dolazila sa svojim djedom. U razgovorima bake i djeda čula je legendu da su u vrijeme turskih opasnosti muškarci išli u rat, a žene ostale čuvati taj dvorac, grad, kojeg su kasnije zvali Gradina. Žene su spasile grad od Turaka tako što su na štapove stavljale od konoplje platno (*turjača*) i tako napravile luči te nage hodale sa zapaljenom vatrom. Nadalje, gđa Dubravec kaže kako je čula da su pastiri u Prvom svjetskom ratu vidjeli da je netko u šumi išao na ispašu te su vidjeli da se iz zemlje nešto puši. Poslije su tu kopali te su našli neku sliku. Vjerojatno je to tu negdje bilo, no ne zna je li baš na Gradini. Također, gđa Dubravec ne može znati je li riječ bila o slici ili kamenu, no sjeća se priče da je to potom bilo ugrađeno u crkvu sv. Mihovila u Poljani.

5. Zaključna razmatranja

U radu smo donijeli nacrtu i opisnu arheološku dokumentaciju nekoliko lokaliteta u križevačkome potkralničkom kraju koji odgovaraju arheološkim lokalitetima tipa *gradište*, te na osnovi očuvanih i objavljenih povijesnih izvora, za one za koje je to bilo moguće, pokušali ih povezati sa srednjovjekovnim posjedima i plemićima koji su ih držali. Za taj tip utvrđenih lokaliteta karakterističan je sustav obrane zemljanim bedemima. Javlja se u razvijenom srednjem vijeku i odraz su specifičnih društvenih procesa srednjovjekovnog feudalnog društva. Paralelno s njima u istom se razdoblju javljaju i kameni burgovi, podignuti mahom na povišenim područjima (gdje god je to prirodni krajolik dopuštao). Pravo izgradnje burga prvenstveno je imao kralj, a potom i njemu najbliža aristokratska elita, koja si je, u konačnici, svojim financijskim mogućnostima mogla i priuštiti takve zahtjevne graditeljske djelatnosti. S vremenom plemstvo sve učestalije podiže burgove, na što je poticano i od samog kralja poslije stradavanja i opasnosti od Mongola. Takva kraljeva politika, u kojoj on daje pravo gradnje burgova plemićima počivala je na težnji za utvrđivanjem prostora punktovima iz kojih su sigurnost kraljevstva osiguravali njegovi bliski podložnici, no s druge strane posredno ukazuje i na slabljenje kraljeve moći koja je naročito došla do izražaja u kasnijim razdobljima kasnog srednjeg vijeka. Izgradnja pak gradišta ne zahtjeva tolika financijska ulaganja kakva su potrebna za podizanje i manjega burga te su si takve pothvate mogli priuštiti i plemići nižega ranga. Podizanje tih manjih utvrđenih sjedišta plemstva nije povezano s kraljevskom donacijom, već je dodjela takvih posjeda bila u većoj korespondenciji s dva druga čimbenika – *familiaritas* i ženidbene veze. Prateći povijesne izvore iz 13. i 14. stoljeća i o ovdje prikazanim lokalitetima (npr. posjedi *Herborthya* i *Powsahegh*), vidimo kako je nasljedno pravo (po sinovima) bilo ključno u prijenosu vlasništva nad posjedom, a putem ženidbenih veza (kćeri) posjed može prijeći i u vlasništvo nekog drugog plemićkog roda ili grane (primjer – Herbotija 1470. godine dolazi u posjed obitelji *Pogan de Chebe*). Svakako bi valjalo pretpostaviti da su ti plemićki posjedi (upitno je samo da li nužno i svi) imali i svoje utvrđeno sjedište. Na osnovi dosadašnjih arheoloških istraživanja gradišta, možemo kazati da su prva podizana početkom 13. stoljeća (eventualno već krajem 12. st.), npr. arheološki istraživano visinsko gradište Sveta Ana–Gradina (Tkalčec 2011) i nizinsko gradište Torčec–Gradić u koprivničkoj Podravini (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2004), nizinska gradišta u Farkaševcu Samoborskom (Kušer 2004) i Domašincu u Međimurju (Krmpotić, Janeš, Sekulić 2017). O njima uglavnom nema očuvanih pisanih povijesnih zapisa, a na osnovi njihovog velikog

broja te manjeg značaja, ne treba niti očekivati da je kralj bio upoznat s podizanjem svakoga od njih. Gradišta su se podizala i u kasnom srednjem vijeku. Ovdje ćemo samo spomenuti ona čiji su počeci izgradnje arheološki dokazani u 15. stoljeću – npr. gradište Grubišno Polje–šuma Obrovi (Tkalčec 2016) ili Gudovac–Gradina kod Bjelovara (Jakovljević, Tkalčec 2004; Tkalčec 2005). U sjevernoj Hrvatskoj veliki broj ove vrste lokaliteta, a posebice na području srednjovjekovne Križevačke županije, ukazuje ujedno i na veliki broj plemstva i to onog koje si nije moglo priuštiti izgradnju tvrdoga burga. Takva slika odgovara i spoznajama povjesničara te je uveden i izraz *zemlje brojnog plemstva*, koji se odnosi na više europskih zemalja, a među kojima i Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, te u kojima je plemstvo, organizirano na temelju rodova, predstavljalo značajan društveni sloj koji se očituje i u visokom postotku (od 1,5 pa čak do 10%) udjela plemstva u cjelokupnom stanovništvu (Karbić 1998: 73). Taj je postotak za područje Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, pa prema tome i srednjovjekovne Križevačke županije, znatno viši nego u zemljama kršćanskog zapada te je plemstvo na ovom području odigralo jednu od najvažnijih uloga u društveno-političkom životu (Miljan 2014: 104). Iako se u domaćoj povijesnoj literaturi sve više pozornosti posvećuje istraživanju plemstva, posao je vrlo zahtjevan i iziskuje velik broj istraživača čime Hrvatska ne raspolaže u dovoljnoj mjeri, stoga su takva istraživanja još uvijek u nastajanju. Takva situacija svakako otežava i promatranje arheološki poznatih gradišta, koja su predstavljala utvrđena sjedišta plemićkih posjeda, u kontekstu povezivanja s mogućim vlasnicima. Kapitalno djelo u istraživanjima plemstva načinio je Pál Engel koji je, prepoznavši tri razine plemstva prema njihovoj posjedovnoj moći (temeljenoj na broju kmetskih selišta), plemiće Županije Ung podijelio u veleposjednike (magnate), plemiće srednje posjedovne moći te niže plemstvo. Srednji posjedovni sloj, u povijesnim izvorima tituliran *egregius*, držao je također elitnim; to su bili pripadnici plemstva koje je imalo vodeće županijske dužnosti – župani, kaštelani i drugi familijari magnata (Miljan 2014: 105–106). Za područje srednjovjekovne Križevačke županije, nastavljajući se na Pálove postavke, slično sintezno djelo o plemstvu objavio je Tamás Páloszfalvi za razdoblje od 15. stoljeća do 1526. godine (Páloszfalvi 2014). Proučavajući podatke koje Páloszfalvi donosi za ova kasnija razdoblja, a pri čemu ističe kako se podizanje utvrde tipa *castella* može dovesti u izravnu vezu s elitnim slojem srednjeg plemstva (Páloszfalvi 2014: 321–330) (tituliranog kao *egregius*, a što se u 14. stoljeću veže s titulom *magister*) te uspoređujući te utvrde s arheološki poznatim gradištima na prostoru Križevačke županije iz kojih potječu nalazi iz 15. stoljeća, a kojih je broj veći, nego onih spomenutih u izvorima, došli smo do spoznaja da čak i u

tom kasnijem razdoblju poneke od utvrda nisu spomenute u povijesnim izvorima, što dakako može biti i odraz očuvanosti srednjovjekovnih isprava.²⁸ Za starija razdoblja to nije niti začudno, čak i za burgove (*castra*), tako da se velikom broju gradišta iz razvijenog i početka kasnog srednjeg vijeka ne može pronaći spomen u očuvanim povijesnim izvorima.

Ipak, na osnovi istraživanja povijesnih izvora o srednjovjekovnim posjedima, a za čije poznavanje je za područje kojim se bavi i ovaj članak, uz starije istraživače, uvelike zaslužan Ranko Pavleš, te koristeći tezu da su ti posjedi imali i svoje utvrđeno sjedište – gradište, u ovom su radu za poneke obrađivane lokalitete iznijeti i arheološki argumenti o pripadnosti pojedinih gradišta nekom plemićkome rodu. Utemeljeno na svojim oblikovnim kasnijim značajkama i položajem u nizini, i to u krajoliku u kojem postoji izbor i za podizanje utvrde na višem položaju, za pretpostaviti je da gradište Veliki Poganac–Gradina nema svoju stariju fazu Herbortije iz 13. stoljeća, te da bi nju valjalo tražiti na drugoj, povišenoj lokaciji, možda čak na lokalitetu Prkos–Gradina. Tome u prilog idu i površinski arheološki nalazi s Gradine u Velikom Pogancu te bi taj položaj mogao ukazivati na promjenu mjesta sjedišta uprave Herbortije, nakon što je u 2. polovini 15. stoljeća ženidbenim vezama došla u posjed plemićke obitelji Pogan. Arheološki nalazi (izvan arheološkog konteksta!) te oblikovne fortifikacijske značajke poganačke Gradine omogućivale bi njenu dataciju i tijekom 16. stoljeća kad je zasigurno uklopljena i u obrambeni sustav protiv Osmanlija. Njoj obližnji lokalitet smješten na brdu južno od potoka Gliboki – Veliki Poganac–Šanac, ukazivao bi svojim obilježjima na stariji datum podizanja te se na osnovi istraživanja granica srednjovjekovnih posjeda može povezati s posjedom *Powsahegh* nastalim u 13. stoljeću. Opoj grad se svojim značajkama uklapa u gradišta podignuta u 13. stoljeću, a očito je lokalitet korišten i dalje do u 15. stoljeće. Utvrda na istočnoj terasi brda Mihalj sjeverno od Osijeka Vojakovačkog, kao i glogovnička utvrda, svojim oblikovnim značajkama potkovičastih gradišta kvadratičnog središnjeg uzvišenja, na osnovi sadašnjih spoznaja, ukazivali bi na datum podizanja u kasnijim vremenima (15. st.). Arheološka istraživanja koja će se 2018. godine provesti na Mihalju pružit će nam u tom pogledu pouzdanije podatke. Jednako tako, vjerujemo da će buduća arheološka i povijesno-topografska istraživanjima drugih gradišta i plemićkih posjeda, za koja je interes stručnjaka sve veći, uvelike pridonijeti saznanjima o plemstvu srednjovjekovne Križevačke županije i šire.

28 O tome će biti više riječi na drugome mjestu prigodom objave rada koji je prezentiran u Poljskoj 2017. godine na znanstvenom skupu *Castrum Bene* 15 (Tkalčec 2017).

6. Literatura

- Bobovec, A. 1994. Plovdin grad – kasnosrednjovjekovno gradište barovitog tipa (Wasserburg), *Muzejski vjesnik* 17, 25–29.
- Böhme, H. W. 2000. Burgenbau und Befestigungstechnik des 10. Jahrhunderts im deutschen Altsiedelland und in den Marken, u: A. Wiczorek, H.–M. Hinz (ur.), *Europas Mitte um 1000*, Handbuch zur Ausstellung, Band 2, Stuttgart, 694–700.
- Bösendorfer, J. 1994. *Crtice iz slavonske povijesti*, (pre-tisak izdanja Osijek, 1910.), Zagreb.
- Brdarić, F. 1994. Arhidakonat komarnički (1334–1934), *Podravski zbornik* 19-20 (1993/94) (pre-tisak s dopunom iz izd. 1937. – B. Madjer: Časti i dobru zavičaja), Koprivnica, 83–106.
- Csánki, D. 1893. *Körösmegye a XV.-ik században*, Budapest.
- Demo, Ž. 1984. Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja, *Podravski zbornik* '84, Koprivnica, 320–360.
- Dobronić, L. 1984. *Posjedi i sjedište templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Rad JAZU, knjiga 406, Razred za likovne umjetnosti, knjiga XI, Zagreb.
- Dobronić, L. 2002. *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb: Dom i svijet.
- Durdík, T. 1991. Feudal residences in Bohemia, u: P. Vařeka (ur.), *Archaeology in Bohemia 1986-1990*, Praha, 68–74.
- Fehring, G. P. 2004. *Arheologija srednjeg vijeka*, Zagreb.
- Feletar, D. 1989. *Podravina. Općine Đurđevac, Koprivnica i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti*, knj. 1, Biblioteka Podravskog zbornika, Koprivnica.
- Gutjahr, Ch., Tiefengraber, G. 2003. *Die Mittelalterliche Motte Alt-Hollenegg, Eine abgekommene Burganlage bei Deutschlandsberg, Steiermark*, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Beiheft 4/2003, Wien.
- Heine, H-W. 1998. Frühmittelalterliche Burgen in Niedersachsen, u: J. Henning, A. T. Ruttkay (ur.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996*, Bonn, 137–149.
- Heller, G. 1978. *Comitatus Crisiensis*, München.
- Hinz, H. 1981. *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, Köln.
- Homen, Z. 2000. Rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999. godine u Glogovnici, *Cris* 2(2000)1, Križevci, 50–53.
- Horvat, A. 1954. Obilazak spomenika kulture na području kotara Slavonski Brod, *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske* 4, 104–106.
- Horvat, Z. 2014. *Burgologija. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb: Arhitektonski fakultet.
- Iveković, D. 1968. Rezultati sondažnih arheoloških istraživanja na području Moslavine, *Zbornik Moslavine* 1, Kutina, 349–378.
- Jakovljević, G., Tkalčec, T. 2004. Srednjovjekovno gradište Gudovac–Gradina kraj Bjelovara u svjetlu prvih arheoloških istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 36/3, Zagreb, 148–150.
- Kancijan, A. 1984. Traganje za podrijetlom imena sela ludbreške Podravine, *Podravski zbornik* '84, Koprivnica, 246–256.
- Karbić, D. 1998. Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 16, Zagreb, 73–117.
- Kolar, S. 1976. Arheološki lokaliteti u općini Koprivnica, *Podravski zbornik* 1976, Koprivnica, 103–116.
- Krmpotić, M., Janeš, A., Sekulić, P. 2017. Gradišće u Turčičću, Međimurje – gradište / mota iz razvijenog srednjeg vijeka, *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 8, Zagreb, 7–20.
- Kunze, R. 1998. Nochmals Motten (vgl. MGB1 NF 1, S. 49–58) (Aus der regionalen Burgenkunde), *Mannheimer Geschichtsblätter*, Neue Folge, Band 5, Mannheim, 45–46.
- Kušer, Z. 2004. Istraživanje srednjovjekovnog nalazišta u Farkaševcu 2002. i 2003., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 36/2, Zagreb, 128–132.
- Laval, F., Razím, V. 2006. Příspěvek k diskusi o vývoji raně středověkých opevnění ve 12. a 13. století, *Archaeologia historica* 31/06 (Sborník příspěvků přednesených na XXXVII. konferenci archeologů středověku České Republiky a Slovanské Republiky s hlavním zaměřením na raně středověká centra, jejich podobu a vývoj, Chrudim 19.–22. září 2005), Brno, 181–197.
- Lovrenčević, Z. 1985. Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji, *Podravski zbornik* 85, Koprivnica, 168–199.
- Lovrenčević, Z. 1990. Srednjovjekovne gradine u Bilogori, u: *Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-bilogorskoj regiji*, Izdanja HAD-a 14/1989, Zagreb, 139–141.
- Ložnjak Dizdar, D., Tkalčec, T. 2014. Terenski pregled predjela lijeve obale srednjeg toka rijeke Glogovnice (Tučenik, Buzadovec, Poljana Križevačka, Cubinec), *Annales Instituti Archaeologici* X, Zagreb, 182–191.
- Marković, Z. 1993. Nekoliko zanimljivih nalaza iz koprivničke Podravine, *Muzejski vjesnik* 16, Bjelovar, 26–30.

- Marković, Z. 2002. Burna prošlost srednjovjekovnih utvrda uz pritoke rijeke Drave, *Hrvatske vode* 10(2002)41, Zagreb, 419–430.
- Miljan, S. 2014. Opaske o istraživanju županijskog plemstva i mogućnosti usporedbe s plemićkim društvom Zagrebačke županije u kasnom srednjem vijeku (Remarks on the Research of County Nobility and Possibilities of Comparison with Noble Society of the County of Zagreb in the Late Middle Ages), u: Kosana Jovanović – Suzana Miljan (ur.), *Zbornik radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, Rijeka: FFRi, 101–109.
- Páloszfalvi, T. 2014. *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400 – 1526*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Pavičić, S. 1940. *Vukovska župa u razvitku svoga naselja od 13. do 18. stoljeća*, Zagreb.
- Pavleš, R. 2004a. Apatovec, Cerovo brdo i neki susjedni prostori u srednjem vijeku, *Cris*, 6(2004)1, Križevci, 35–45.
- Pavleš, R. 2004b. „Herbertija” i „Slanje” – dva srednjovjekovna posjeda, *Scientia Podraviana*, god. XVI, br. 18, Koprivnica, 19–25.
- Pavleš, R. 2006. Četiri posjeda u srednjovjekovnom Kalničkom kotaru uz potok Koprivnicu, *Cris*, 8(2006)1, Križevci, 5–13.
- Pavleš, R. 2013. *Podravina u srednjem vijeku. Povijesna topografija srednjovjekovne Gornje Komarnice (ludbreška, koprivnička i đurđevačka Podravina)*, Topografija srednjovjekovne Križevačke županije, knjiga 1, Koprivnica: Meridijani.
- Phillips, N. 2006. *Earthwork Castles of Gwent and Eryng AD 1050 – 1250*, Oxford: BAR British Series 420.
- Pribaković, D. 1956. Neki podaci o gradištima severozapadne Hrvatske, *Vesnik Vojnog muzeja*, 3, Beograd, 107–142.
- Registar 1997. – *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*, drugo dopunjeno izdanje, Bjelovar.
- Sekelj Ivančan T., Tkalčec, T. 2002. Kasnosrednjovjekovna stolna keramika s nekih gradišta iz okolice Kutine i Garešnice – Spätmittelalterliche Töpferware von einigen Wallburgen aus der Umgebung von Kutina und Garešnica, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, Zagreb, 165–194.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2004. Arheološko nalazište Torčec-Gradić, *Podravina* 3/6, Koprivnica, 71–106.
- Szabo, Gj. 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2004. *Srednjovjekovna gradišta u Hrvatskoj*, (magistarski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2005. Gudovac–Gradina 2004., *Annales Instituti Archaeologici* 1, Zagreb, 50–55.
- Tkalčec, T. 2007. Vojakovački Osijek-Mihalj – srednjovjekovni arheološki kompleks na gornjem toku Glogovnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb, 453–472.
- Tkalčec, T. 2008. *Arheološka slika obrambenog sustava srednjovjekovne Slavonije*, (doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2011. Probna arheološka istraživanja visinskog gradišta Sveta Ana – Gradina 2010., *Annales Instituti Archaeologici* 7, Zagreb, 45–49.
- Tkalčec, T. 2012. Rekognosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. g., *Annales Instituti Archaeologici* 8, Zagreb, 115–127.
- Tkalčec, T. 2016. Kasnosrednjovjekovni arheološki kompleks Grubišno Polje – Šuma Obrovi – probna arheološka istraživanja u 2015., *Annales Instituti Archaeologici* XII, Zagreb, 99–112.
- Tkalčec, T. 2017. Ceramic Drinkware from Castles and Earth-and-Timber Fortifications as Indicators of the Medieval Slavonian Nobility’s Status, u: A. Boguszewicz, J. Radziszewska (ur.), *15th International Castellological Conference, Castrum Bene 15, A castle as a status symbol, Book of Abstracts, Zamek Książ, 16.05.–19.05.2017*, Wrocław, 19.
- Tkalčec, T. (u tisku). Small feudal residences in North-Western Croatia, *Castrum Bene 13, Burg und Dokumentation, 12.–16. Juni 2013, Krems an der Donau*.
- Tkalčec, T., Jakovljević, G. 2003. Prva sezona istraživanja srednjovjekovnog gradišta Gudovac–Gradina, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 35/2, Zagreb, 85–89.
- Tkalčec, T., Karavanić, S., Kudelić, A. 2011. Zaštitna arheološka istraživanja na Starom gradu Dubovcu 2009.–2010., *Annales Instituti Archaeologici* VII, Zagreb, 74–80.
- Tkalčec, T., Karavanić, S., Šiljeg, B., Jelinčić, K. 2007. Novootkrivena arheološka nalazišta uz rječicu Veliku kod mjesta Majur i Ladinec, *Cris* 9(2007)1, Križevci, 5–25.
- Tkalčec, T., Ložnjak Dizdar, D. 2015. Terenski pregled predjela desne obale srednjeg toka rijeke Glogovnice (Repinec, Festinec, Pokasin, Špiranec), *Annales Instituti Archaeologici* XI, Zagreb, 109–115.
- Tkalčec, T., Sekelj Ivančan, T. 2005. Novootkriveno visinsko gradište u Moslavačkoj gori, *Zbornik Moslavine*, VII (2004/2005), Kutina, 26–31.
- Vinski, Z. 1949. Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini, *Historijski zbornik* 2/1-4, 223–241.
- Vinski, Z., Vinski Gasparini, K. 1950. *Gradište u Mrsunjskom lugu. Prvo iskapanje slavenske utvrde iz ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj*, Zagreb.

Summary

Late Mediaeval Small Fortifications of *Gradište* Type (Motte) in the Wider Vicinity of Križevci: an Archaeological Contribution to the Knowledge about the Nobility of the Medieval Križevci County

Keywords: small fortifications of *gradište* type (motte), medieval nobility, Rasinja – Opoj-grad, Prkos – Gradina, Veliki Poganac – Gradina, Veliki Poganac – Šanac, Vojakovački – Mihalj, Donja Glogovnica, Cubinec – Gradina, 13th – 15th century

The paper examines less known sites of *gradište* type (motte) in the area around Križevci, along the reaches of the Gliboki Stream and the Glogovnica River. An overview of the problems connected with typology and terminology, and the datation of this type of archaeological sites are given, with every examined site being considered separately in the context of available historical sources. Some sites were unknown until today, while a commentary on the function of the known ones as a fortified

residence of noblemen from High or Late Middle Ages is given.

The remnants of these forts manifest in space as lowland or highland forts of *gradište* or *motte* type with a prominent central elevation surrounded by a defensive system, that is a ditch and an earthen rampart (sometimes they can be surrounded with a system of ditches and ramparts).

These are six sites that have the morphological features of a small fortifications of *gradište* type: on the north-eastern part of the examined area, along the Gliboki Stream and the Glogovnica River, we have Rasinja – Opoj-grad, Prkos – Gradina, Veliki Poganac – Šanac and Veliki Poganac – Gradina, while along the upper reaches of the River Glogovnica north of Križevci there are two sites, Osijek Vojakovački – Mihalj and the fort around the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church in Donja Glogovnica. Information about Prkos – Gradina is published for the first time in this paper, while the other small fortifications of *gradište* type were more or less mentioned in literature. Information about the newly found site Cubinec – Gradina along the middle reaches of the Glogovnica River, which does not have all the elements of a small fortifications of *gradište* type due to missing a rampart and the ditch being very unemphasized, is also given.